

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

До захисту допустити:

зав. кафедри

«___»_____20__р.

Кваліфікаційна робота

за освітнім ступенем «Магістр» на тему:

**«ВИКОРИСТАННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я У
ПОЗНАВЧАЛЬНІЙ РОБОТІ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ»**

Студента історичного факультету
спеціальності «Середня освіта (Історія)»
Бородай Марка Едуардовича

Науковий керівник:
Забавін В. О., к. і. н., доцент
кафедри історичних дисциплін

Рецензент:
Сараєва О.В., доцент кафедри філософських
наук та історії України
ДВНЗ «Приазовський державний технічний
університет»

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
«___»_____20__р.

ЗМІСТ

ВСТУП	Error! Bookmark not defined.
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я У ПОЗАНАВЧАЛЬНІЙ РОБОТІ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ Error! Bookmark not defined.	
1.1. Характеристика джерельної бази дослідження.....	8
1.2. Методологічні та методичні засади дослідження.....	13
Висновки до розділу 1	16
РОЗДІЛ 2 ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я	
2.1. Доба первинного нагромадження джерел та формування концепцій генези розвитку зрубної культурно-історичної спільності	17
2.2. Сучасний стан археологічних досліджень	51
Висновки до розділу 2	Error! Bookmark not defined.2
РОЗДІЛ 3 ВПРОВАДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я У ПОЗАКЛАСНУ РОБОТУ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	
3.1. Досвід роботи історико-археологічного гуртка «Артефакт» на базі КЗ Маріупольська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 25.....	64
3.2. Результати впровадження позакласної роботи в закладі загальної середньої освіти	77
Висновки до розділу 3	86
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	92
ДОДАТКИ	Error! Bookmark not defined.

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасна цивілізаційна орієнтація на розвиток успішних націй та держав виокремлює глобальну проблему людського потенціалу, що ґрунтується на творчій самореалізації поколінь та їхньому культурно-інтелектуальному відтворенні. Трансформаційні процеси сучасного українського суспільства ставлять перед освітою завдання активізації процесу становлення особистості в дитячому віці. Досягнення цієї мети пов'язується, зокрема, з формуванням у дітей шкільного віку потреби у творчості.

Становлення творчого потенціалу майбутнього громадянина є однією із провідних ідей Базового компоненту шкільної освіти [83], Законів України «Про освіту» [82], Національної доктрини розвитку освіти, інструктивно-методичного листа Міністерства освіти і науки України «Про систему роботи з дітьми в закладах загальної середньої освіти» та інших законодавчих і програмних документів. Разом із тим, прогресивні досягнення у формуванні нормативно-правової бази діяльності шкільних начальних закладів не забезпечують повною мірою реалізації завдань творчого розвитку учнів.

Нині є підстави констатувати факт недостатності усвідомлення педагогами необхідності системного формування цілісної творчо спрямованої особистості вихованця на противагу фрагментарному розвитку його окремих творчих умінь; нерозробленості теоретико-методичних засад цілеспрямованого формування творчої особистості учня ; відсутності науково обґрунтованих підходів до ефективної психолого-педагогічної підтримки природного прагнення дитини до творчості.

Друге тисячоліття до нашої ери – розквіт доби бронзи - було особливим періодом в історії людства, коли архаїчні первинні цивілізації Старого Світу відчували виклик молодих народів – представників індоєвропейської мовної

спільності. Ще до кінця II тис. до н. е. індоєвропейці затвердилися в основних географічних зонах свого проживання, визначивши багато в чому зміст всесвітньої історії на наступні 3000 років. Саме тоді були закладені основи історичного протистояння між Заходом і Сходом. Глобальні історичні події є зовнішньою канвою, тлом тих процесів, що відбувалися в географічному просторі між Європою й Азією та в історичному конфлікті між цивілізацією і варварством [73, с.6].

Збіг циклу формування, розвитку та зникнення культур зрубної спільності з конкретним періодом історичного процесу в II тис. до н. е. навряд чи був випадковим. Він засвідчив залежність подій, що відбувалися на півдні Східної Європи, від загального ритму історії Старого Світу.

Обраний відрізок часу ознаменовано найважливішим технічним досягненням – винаходом легкого візка з колесами на спицях і парокінному запряганні. Володіння мобільними засобами пересування обумовило успіх індоєвропейців в конфліктах з державами Близького і Середнього Сходу. Тому аналізований період може також іменуватися епохою бойових колісниць чи героїчною добою, що хронологічно передувала появі кінноти й утвердженню кочового способу життя в степах Євразії [73, с.4] .

Однак фундаментальні та прикладні дослідження з проблем формування творчо спрямованої особистості вихованців у закладах загальної середньої освіти, у яких би системно висвітлювалися концептуальні підходи до побудови змісту, розробки дієвих організаційно-педагогічних форм і методів його реалізації, що безпосередньо спрямовані на створення та апробацію сучасної функціональної системи формування творчо спрямованої особистості учнів у позашкільних навчальних закладах, досі не проводилися.

Об'єктом дослідження є позакласна діяльність учнів закладів загальної середньої освіти.

Предметом є використання археологічної спадщини Північного Приазов'я у позакласній роботі закладів загальної середньої освіти.

Хронологічні межі дослідження – XVII – XIII-XII ст. до н. е.

Верхня хронологічна межа – XVII-XV ст. до н. е. – період існування покровської зрубної культури.

Нижня межа – період від розвитку БМЗК (XV-XIII ст. до н. е.) до зникнення носіїв зрубної культури (для ПЗК- рубіж XV-XIV ст. до н. е., БМЗК – XIII-XII ст. до н. е.).

Територіальні межі. Північне Приазов'я являє собою досить велику територію і є частиною західної ділянки великого євразійського поясу степів, регіон розташований на стику Передкавказзя, Доно-Донецьких і Нижньодніпровських степових просторів і був в епоху бронзи контактною зоною, завдяки якій культурні явища могли швидко поширюватися по всій території півдня Східної Європи.

Північне узбережжя Азовського моря укладено між 48 паралеллю на північному сході і 46 паралеллю на північному заході, між 35 і 39 меридіанами. З геолого-географічного погляду розглянутий регіон включає південні відроги Донецького кряжу, Приазовську височину і Приазовську низовину, будучи крайньою південно-східною частиною Українського або Азово-Подільського кристалічного масиву. Це територія обмежена з півдня узбережжям Азовського моря, на півночі-витоками річок басейну Азовського моря з їх притоками (Молочна, Корсак, Обитічна, Берда, Кальміус, Грузький, Сухий і Мокрий Еланчики, Міус) і витоками річок басейну Дніпра в західній частині району (Вовча, Мокрі і Сухі Яли, Кашлагач і Шайтанка). На сході регіон обмежений гирлом Дону, на заході – Дніпро-Молочанської низиною. Відносно сучасної адміністративної карти Північне Приазов'я - це центр і південь Донецької, південний захід Луганської, південний схід Запорізької областей України і крайній захід Ростовської області Російської Федерації [43, с. 100].

Південні схили Донецького кряжу виділяються серед навколишнього простору як височина, що простягнулася більш ніж на 300 км, і являють собою степову пологу рівнину, порізану мережею річок, балок і ярів, що утворилися після розмиву гористій місцевості. Продовженням південно-

західних схилів Донецького кряжу є Приазовська височина, особливістю якої представляється відсутність потужного осадового покриву, а часті виходи корінних порід прорізани вузькими долинами річок нагадують гірські ущелини [43, с.101].

Мета дослідження – аналіз та значення процесу використання археологічної спадщини Північного Приазов'я у позанавчальній роботі закладів загальної середньої освіти .

Завдання дослідження:

– розглянути та проаналізувати методологічне обґрунтування проблеми використання археологічної спадщини Північного Приазов'я у позанавчальній роботі закладів загальної середньої освіти.

– охарактеризувати історію археологічного дослідження Північного Приазов'я .

– обґрунтувати організаційно-методичний супровід формування позакласної роботи педагога у закладі загальної середньої освіти.

Методи дослідження:

У процесі дослідження використано комплекс теоретичних та емпіричних методів, які відповідають меті та завданням роботи.

Теоретичні методи дослідження: аналіз та узагальнення філософських, психологічних, педагогічних поглядів для уточнення сутності проблеми.

Емпіричні методи дослідження: діагностичні (анкетування, тестування, опитування, контрольні заміри, аналіз продуктів діяльності) для визначення результатів діяльності закладу освіти щодо організації позакласної роботи в навчальному закладі на різних етапах свого розвитку; опису педагогічного досвіду діяльності закладу освіти;

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що описано досвід упровадження науково-методичного супроводу організації позакласної роботи в закладі загальної середньої освіти у №25 м. Маріуполя, особливостями якого є формування основних історичних компетентностей

через пізнання археологічної спадщини регіональної специфіки Донецької області .

Практична значущість дослідження полягає у розробці методичних рекомендацій щодо організації позакласної роботи для вчителів історії, педагогів-організаторів закладів загальної середньої освіти. Результати дослідження можуть бути використані у практиці організації методичної роботи у закладах загальної середньої освіти.

Апробація результатів роботи. Основні теоретичні положення й підходи до проблеми використання археологічної спадщини Північного Приазов'я у позакласній роботі закладів загальної середньої освіти, викладені у науковій роботі, були апробовані автором на всіх етапах дослідження, оприлюднені у наукових тезах та статтях, доповідях і виступах, обговорювалися на педагогічних радах комунального закладу «Маріупольська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 25 Маріупольської міської ради Донецької області».

Публікації.

Бородай М.Е. Вітчизняний досвід організації гурткової роботи в закладах загальної середньої освіти. Освітній менеджмент: теорія і практика: зб.наук.праць / за заг.ред. Л.В. Задорожної-Княгницької. Маріуполь: МДУ, 2019. С.134-142.

Бородай М.Е. Педагогічний потенціал археології (до питання використання археологічного матеріалу на уроках історії) // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – Вип. 26. – Маріуполь: Вид-во МДУ, 2019. – С. 73-87.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, який охоплює найменувань, додатки. Загальний обсяг роботи складає сторінок, із них обсяг основного тексту становить сторінок. Робота містить рисунок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я У ПОЗНАВЧАЛЬНІЙ РОБОТІ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

1.1. Характеристика джерельної бази

Джерельна база пам'яток зрубної культури, складається з випадкових знахідок, скарбів речей, поселень, могильників, святилищ, міднорудних копалень. Відзначена велика кількість та висока щільність пам'яток зрубної спільності, що чисельно переважають комплекси інших археологічних культур та спільностей на півдні Східної Європи. Локалізацію агломерацій поселень пов'язано з долинами річок, жвавими торговими шляхами та родовищами мідної руди [73, с.4] .

Основним джерелом для вивчення культури, побуту та господарства племен зрубної культури Північного Приазов'я є матеріальні залишки, отримані у ході археологічних досліджень побутових та поховальних пам'яток.

Треба зауважити, що при дослідженні буд-якої первісної археологічної культури, джерельною базою виступають масив поховальних та побутових комплексів (в нашому випадку, це переважно поховання з курганів) та сукупність предметів матеріальної культури, що походять з цих пам'яток.

Вибір поховальних пам'яток в якості базового джерела обумовлено наступними об'єктивними обставинами: 1) підкурганні комплекси є майже єдиним джерелом інформації, жодне з поселень та літовок не розкопано повною площею; 2) хронологічною диференційованістю поховальних пам'яток, культурний шар побутових пам'яток або знищено оранкою, або культурні нашарування відсутні; 3) можливість застосовувати різноманітні методики обробки масового матеріалу [43].

Одним з основних критеріїв культурної атрибуції пам'яток епохи бронзи є керамічний посуд – найбільш масовий матеріал в інвентарі поховань

зрубної культури. У Північному Приазов'ї кераміка була зустрінута в 1194 похованнях (82,7% всіх незруйнованих могил). По одній посудині містили 1055 (88,4%), по дві – 126 (10,6%), по три – 9 (0,75%), по чотири – 4 (0,25%) [44, с. 20].

При цьому з 126 поховань з двома посудинами 10 були парними, що відповідно зменшує до 9,7% число могил з двома посудинами на кожного померлого. В одному випадку (Розівка 1/1-2) можна говорити про п'ять посудин, які припадали на одного померлого. Тут, крім трьох посудин, що містилися в похованні 1, було зафіксовано ще дві в ритуальній ямі, що супроводжувала це поховання. Одночасність їх здійснення підтверджується знахідкою фрагментів однієї посудини в обох ямах [44, с. 22].

З 1500 залучених для аналізу поховань зрубної культури Північного Приазов'я 290 (19,3%) не мали жодного супровідного інвентарю. Однак з них 57 були зруйновані або зафіксовані неналежним чином. Тому не мається підстав впевнено говорити про їх безінвентарний характер. Таким чином, кількість достовірно безінвентарних поховань зменшується до 233 (15,5%), це дещо нижче даних, наведених для Степового Подніпров'я (22,3%) і набагато вище аналогічних показників для басейну Сіверського Дінця (5%) [44].

В результаті проведеного аналізу чітко фіксується така характерна риса знакових та піктографічних джерел як значний ступінь подібності на всій території зрубної спільності (приміщення в типологічно близькі комплекси, використання єдиного набору знаків). Тобто, дана категорія джерел свідчить про існування єдиної світоглядної моделі, характерної для всього «зрубного» суспільства. Це спостереження підтверджує тезу дослідників про етнічну близькість населення зрубної культурно-історичної спільності [73].

Як показує зіставлення серій з пам'ятників окремих культур лісостепу (100 судин - з пам'ятників донський лісостеповій зрубної культури, 45 судин - зрубної культури Подонцовья, 60 судин - зрубної культури Волго-Уральської лісостепу), найбільший ступінь близькості мають посудини зі

знаками донський лісостеповій зрубної культури і зрубної культури Подонцовья, що є додатковим свідченням на користь точки зору про етнічну та господарському єдність населення Доно-Донецького регіону в епоху пізньої бронзи [44, с.24].

Важливою складовою джерельної бази виступають наукові звіти археологічних експедицій, які проводили дослідження у Надазов'ї.

Важливо відмітити дослідження Приазовської археологічної експедиції під керівництвом Ю.М. Болтрика у період з 1983-1987 рр, Донецької експедиції під керівництвом С.Н. Братченка у період з 1977-1978, Новоазовської експедиції під керівництвом В.М. Горбова 1986-1988рр.

Не менш результативними дослідженнями з вивчення ґрунтових могильників Північного Приазов'я відзначилися археологічні новобудовні експедиції під керівництвом В.К. Кульбаки, який увів великий наратив археологічних джерел у науковий обіг і виховав справжніх фахівців з вивчення епохи бронзи Північного Приазов'я.

На сучасному етапі розвитку археологічного дослідження Північного Приазов'я старожитностей зрубної культури виділяється робота Археологічної експедиції МДУ під керівництвом В.О.Забавіна, яка дуже ретельно підходить до вивчення питань методики та класифікації зрубних старожитностей на досліджуваній території [42;43;44;45;].

Таким чином, комплексну характеристику поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я доцільно проводити за такими структурними параметрами:

- 1) топографія і планіграфія курганних могильників;
- 2) курганний насип;
- 3) організація підкурганного простору, сліди ритуальних дій;
- 4) внутрішня планіграфія поховальних споруд;
- 5) похоронна споруда;
- 6) останки похованого;
- 7) похоронний інвентар.

У цій роботі була залучена вибірка з 1324 поховань зрубної культури Північного Приазов'я. Весь масив поховань був розділений за типами могильних споруд на три групи: поховання в ямах; поховання в кам'яних конструкціях; поховання в зрубках [43].

Важливим компонентом джерельної бази зрубної культури виступає керамічний комплекс, який репрезентується декількома типами посудів, об'єднаних у групи за морфологічними показниками. Загальноприйнятою схемою характеристики кераміки зрубної культури є «керамічна тріада» – банки, гострореберні та круглобокні сосуди, але цим не вичерпується усе різноманіття кераміки, оскільки між цими типами простежуються перехідні форми. З 1135 посудів з визначеною формою 553(18,8%), віднесені до баночних, 349(30,7) – до гострореберних, 233(20,5) – до горшкоподібних форм [44, с.20].

Інвентарний фонд поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я налічує близько 1450 одиниць (артефактів). Основною категорією супроводжувального інвентарю є керамічний посуд [44, с.20].

Вироби з металу є однією з найбільш вивчених категорій археологічних джерел. Враховуючи металоємність, нечисленність і особливу важливість у процесі хронологічних побудов даного виду поховального інвентарю.

Аналіз джерел, наявних в нашому розпорядженні, показує, що матеріали могильників можуть дати істотну інформацію про рівень розвитку металообробного виробництва в епоху пізньої бронзи. Так, до теперішнього часу фонд джерел зрубної культури Північного Приазов'я налічує близько 1500 поховань, при цьому бронзові предмети були зустрінуті тільки в 44 поховальних комплексах, що становить близько 2,9% загального числа врахованих поховань [44а, с.9]. Тенденцію до зниження питомої ваги поховань з металом при просуванні на південь в степові райони може наочно продемонструвати картографування приазовських зрубних могильників. Так, переважна більшість поховань з металом виявилися зосередженими на території південних відрогів Донецького Кряжа, в верхів'ях річок басейну

Азовського моря, в той час як могильники власне Приазов'я (Приазовські низовина і височина) насичені виробами з бронзи в значно меншому розмірі. Приазовські поселення також дають незначні свідчення металообробного виробництва [44а, с.10].

Особливо наочно тенденцію до зниження питомої ваги поховань з металом при просуванні на південь демонструє картографія комплексів з такою категорією металевого інвентарю, як бронзові ножі. З 11 відомих в Північному Приазов'ї поховань з ножами 9 локалізуються на кряжі і лише 2 - на території Приазовської височини З 11 відомих в Північному Приазов'ї бронзових ножів 9 з досліджених поховань (Астахове 22/8; Іванівка 1/1; Шахтарськ (Рясні могили) 9/1; Басань (Бабакова могила) 3/5; Клуніково 1/4; Калинове 1 / 2; Донецьк (Текстильник) 2-3 / 1; Дубовський 1/1; Благівка 2/1), а 2 - із зруйнованих курганів (Ханжонкове, Вугледар к.1) [44а, с.11].

Типологічно ножі з поховань Північного Приазов'я діляться на три групи: з ромбічним перехрестям (7 екз.) - типи Н-28, Н-30, Н-32 за Е.М. Черних; листоподібні без перехрестя (2 екз.) - типи Н-8, Н-10 за Е.М. Черних; з масивним клинком з ребром і перехрестям (2 екз.) [44а].

На практиці у повсякденному житті племен зрубної спільності кинджали несли відповідне семіотичне навантаження у поховальному обряді. У всіх випадках в похованнях зрубної культури Північного Приазов'я знаходилося по одному ножу. У похованнях вони часто розташовувалися поруч або серед залишків м'ясної їжі [44а].

Якщо взяти у розрізі соціальної структури зрубного суспільства В.В. Циміданов зазначає, що ножі зустрічаються в похованнях представників різних соціальних груп і у всіх випадках поховання були могилами дорослих. Ніж, швидше за все, маркував підвищений ранг і не був показником статусу [44а].

Зрубне населення Приазов'я в своїй повсякденності відчувало певний дефіцит металу, на відміну від зрубних популяцій Донецького кряжа, які мали доступ до місцевих мідних піщаників. Саме на міднорудних покладах

Донецького кряжа в епоху пізньої бронзи функціонував гірничо-металургійний центр, пов'язаний з діяльністю місцевих зрубних популяцій. Мабуть, зрубне населення Приазов'я не входило до числа тих, хто контролював це родовище і, тому було відстороненим або обмеженим у можливостях металовиробництва на цій сировинній базі [44а, с.9].

1.2. Методологічні та методичні засади дослідження

Успішне розв'язання визначених вище завдань і досягнення поставленої мети може бути реалізованим лише за умов вдалого вибору методологічних засад та строгого дотримання цих базових принципів у визначенні методики дослідження.

Методологія науки – сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в науці; вчення про методи пізнання й перетворення дійсності. В нашій магістерській задіяний комплекс загальнонаукових та спеціальних методів, розроблених в археології.

Серед них широко використовувані й найбільш значущі – метод аналізу, синтезу, індуктивний, дедуктивний методи та метод класифікації.

Метод *аналізу* – розчленування об'єкту дослідження на структурні елементи. Особливого значення цей метод набував під час опрацювання джерельної бази, коли потрібно було дослідити ознаки всіх поховань з нашої вибірки [74].

Метод *синтезу* нерозривно пов'язаний з методом аналізу. Він передбачає поєднання елементів досліджуваного об'єкту в єдине ціле (систему). Це дозволило створити уявлення про кожну деталь поховального обряду, всі категорії поховального інвентаря, але враховуючи наші знання про всі відомі нам комплекси.

Індуктивний метод – спосіб побудови висновків, гіпотез, концепцій, за якого умовиводи відштовхуються від фактів. Вважаємо цей метод одним з базових у своїх дослідженнях.

Дедуктивний метод - спосіб дослідження, при якому окремі положення логічно виводяться із попередніх уявлень про предмет дослідження. У нашій магістерській роботі цей термін є допоміжним. Ми його застосовуємо тоді, коли опрацьовували малоінформативні джерела [75].

Метод класифікації – спосіб групування матеріалу. Класифікація зводиться до виділення різних груп матеріалу таким чином, щоб підкреслити спільні ознаки всередині кожної групи і відмінності між групами. Прикладом може бути класифікація керамічного посуду, коли виокремлюються групи, типи.

Серед найбільш активно використовуваних і результативних методів назовемо: кореляційний, комбінаторно-статистичний, картографічний, порівняльно-типологічний, стратиграфічний.

Кореляційний метод дозволяє співставляючи типи/ознаки виявити закономірності розвитку археологічної культури.

Формалізовано-статистичний метод наближує археологію до точних наук, дає змогу опрацювати великий масив поховальних пам'яток. Варто зазначити, що «математизувати» археологічне дослідження радянські археологи намагалися ще у 50-х рр. Більш гостро ця проблема повстала в археологічній літературі у 70 – 80-х рр., коли розпочалося стрімке накопичення джерельної бази. Статистичний підхід дозволив нам зробити ряд спостережень та необхідні відсоткові підрахунки.

Вельми важливим завданням є картографування. Позначивши на мапі всі відомі нам комплекси ми змогли окреслити ареал зрубної культури, розповсюдження тих чи інших типів речей, виявити деякі локально-варіативні риси тощо.

Застосування порівняльно-типологічного методу було необхідно під час приведення аналогій предметам матеріальної культури, пошуку паралелей поховального обряду. Співставлення дає можливість зрозуміти деякі закономірності розвитку культур доби пізньої бронзи, або регіональні специфіки.

У процесі дослідження використано комплекс теоретичних та емпіричних методів, які відповідають меті та завданням роботи.

Теоретичні методи дослідження: аналіз та узагальнення філософських, психологічних, педагогічних поглядів для уточнення сутності проблеми.

Емпіричні методи дослідження: діагностичні (анкетування, тестування, опитування, контрольні заміри, аналіз продуктів діяльності) для визначення результатів діяльності закладу освіти щодо організації позакласної роботи в навчальному закладі на різних етапах свого розвитку; опису педагогічного досвіду діяльності закладу освіти.

Висновки до розділу 1

Джерельна база пам'яток зрубної культури, складається з випадкових знахідок, скарбів речей, поселень, могильників, святилищ, міднорудних копалень. Відзначена велика кількість та висока щільність пам'яток зрубної спільності, що чисельно переважають комплекси інших археологічних культур та спільностей на півдні Східної Європи. Локалізацію агломерацій поселень пов'язано з долинами річок, жвавими торговими шляхами та родовищами мідної руди.

Основним джерелом для вивчення культури, побуту та господарства племен зрубної культури Північного Приазов'я є матеріальні залишки, отримані у ході археологічних досліджень побутових та поховальних пам'яток.

Треба зауважити, що при дослідженні буд-якої первісної археологічної культури, джерельною базою виступають масив поховальних та побутових комплексів (в нашому випадку, це переважно поховання з курганів) та сукупність предметів матеріальної культури, що походять з цих пам'яток.

Вибір поховальних пам'яток в якості базового джерела обумовлено наступними об'єктивними обставинами: 1) підкурганні комплекси є майже єдиним джерелом інформації, жодне з поселень та літовок не розкопано повною площею; 2) хронологічною диференційованістю поховальних пам'яток, культурний шар побутових пам'яток або знищено оранкою, або культурні нашарування відсутні; 3) можливість застосовувати різноманітні методики обробки масового матеріалу[44].

У процесі дослідження використано комплекс теоретичних та емпіричних методів, які відповідають меті та завданням роботи.

Теоретичні методи дослідження: аналіз та узагальнення філософських, психологічних, педагогічних поглядів для уточнення сутності проблеми.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

2.1. Доба первинного нагромадження джерел та формування концепцій генези розвитку зрубної культурно-історичної спільності (XIX -XX ст)

Вивчення пам'яток зрубної спільності можна умовно розділити на п'ять періодів: 1) доба первинного нагромадження джерел (XIX ст.); 2) виділення зрубної культури, конкретизація її ареалу (перша половина XX ст.); 3) концепція генези та розвитку зрубної культури (50-60 рр. XX ст.); 4) вивчення зрубної культурно-історичної області / спільності (70-80 рр. XX ст.); 5) концепція культур зрубної спільності (90-ті рр. XX ст.). Початок кожного періоду визначали досягнення теоретичної думки, що надавали імпульсу археологічному пошуку, який вів до нових практичних результатів [73, с. 4].

Доба первинного нагромадження джерел охоплює розкопки та знахідки здійснені від 30-х рр. XIX ст., коли задокументовано інформацію щодо дослідження курганів з пізнавальною метою.

Перші пам'ятки , були виявлені вже у середині XIX ст. серед матеріалів розкопок І.Є. Забеліна. У 1859 р. при міністерстві імператорського двору було створено Археологічну комісію, на яку поклали обов'язок розкопувати стародавні пам'ятки. У 1889 р. за нею було закріплено виняткове право надавати дозвіл на здійснення розкопок. Дослідження старожитностей набагато поліпшилися. Потроху вони починають переходити до фахівців, які, набуваючи досвіду, розробляють методичні та методологічні засади розкопок [45, с. 73].

З першого року створення комісії в придніпровських степах почав свою археологічну діяльність її член І.Є. Забелін. Протягом 1859 – 1861 рр. він розкопав кілька скіфських курганів на південь від Катеринослава (нині Дніпропетровськ). У 1862 р. він починає розкопувати один з найбільших

скіфських курганів, що згодом увійде в науку під назвою Чортомлика [73, с. 5].

В Північному Приазов'ї дослідження курганних старожитностей пов'язано з ім'ям М.Ю. Бранденбурга. У 1888 – 1889 рр. він досліджував курганні поховання ранньої-середньої доби бронзи у Східному Надазов'ї біля Маріуполя, с. Старого Криму, Сартани та Покровського. Свідчення про розкопки в його біографічних відомостях не були зафіксованими, та залишилися лише в «Журнале раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888 – 1902 гг.» [45, с. 74].

Територія Північно-Західного Приазов'я і зараз порівняно з північно-західними територіями археологічно досліджена недостатньо. Перші розкопки тут почались з 80-х рр. XIX ст. Протягом сторіччя в цьому регіоні різними експедиціями було розкопано всього 45 курганів [73, с. 5].

Не можна не відзначити епохальне відкриття у вітчизняній археології доби бронзи, зроблене російським археологом В.О. Городцовим на початку XX ст.

Вперше зрубну культуру виділив в результаті польових досліджень курганів на р. Сіверський Донець В.О. Городцов в 1901 – 1903 рр. [25]. Комплексну характеристику зрубної культури дослідник виклав у енциклопедичній праці «Бронзовий вік на території СРСР» (1927 р). Саме В.О. Городцов вперше звернувся до проблематики культурогенези зрубної культури, у тому числі на території Північного Приазов'я. Дослідник на масштабному археологічному матеріалі, отриманому в результаті розкопок в Бахмутському повіті Катеринославської губернії, сформував міграційну концепцію походження зрубної культури. Дослідник вказує на її прийшлий характер, але, не називає конкретного району переселення носіїв зрубної культури на територію Північного Приазов'я [42].

У результаті досліджень на Сіверському Дінці ним було створено класифікацію археологічних культур бронзового віку – ямної, катакомбної та зрубної. Критерієм виділення стала форма поховальної споруди. Науковцем

вперше була розроблена схема змін археологічних культур та періодизація бронзової доби. Це відкриття у подальшому допоможе дослідникам нового покоління знайти місце пам'яткам Північного Причорномор'я в системі старожитностей Південно-Східної Європи.

У 1927 – 1933 рр. свою діяльність розгорнула перша вітчизняна новобудовна Дніпрогесівська експедиція під керівництвом Д.І. Яворницького. Робота Дніпрогесівської експедиції, як зазначає І.Ф. Ковальова, за науковим значенням на багато десятиріч визначила розвиток археологічної науки. За обсягом робіт експедиція 1927 – 1933 рр. не мала собі рівних [73].

Дослідження курганних старожитностей відбувалися у Північному Приазов'ї наприкінці 20-х рр. біля м. Маріуполя та сіл Східного Надазов'я П.М. Піневичем. У 1930 р., у зв'язку з будівництвом заводу «Азовсталь» М.О. Макаренком було розкопано кілька курганів з катакомбними похованнями. Аналіз керамічного комплексу вказує на ямну та катакомбну атрибуцію відкритих М.О. Макаренком поховань [45, с.73].

Події, пов'язані з Другою світовою війною та післявоєнним відродженням СРСР, сильно пригальмували розвиток археології в країні. Позначилось це і на дослідженні курганів в Україні, якість та кількість публікацій та наукових розробок.

Протягом 1951 – 1952 рр. у Північно-Західному Приазов'ї (у долині р. Молочної) працювала Молочанська експедиція під керівництвом О.І. Тереножкіна. Сумісно з нею працювала Скіфська степова експедиція Інституту історії матеріальної культури АН СРСР [45].

В археологічній літературі 50-х рр. традиційно підкреслювалася перевага радянських науковців над «буржуазними» археологами, які викривлювали історичну дійсність та подавали її у перекрученому вигляді. Необ'єктивну, виключно позитивну оцінку щодо розвитку археології в СРСР спростовує В.Г. Чайлд у своєму листі 1956 р., адресованому радянським

вченим. У ньому дослідник акцентує увагу на недоліках та відсталості вітчизняної науки від західної [88].

В листі В.Г. Чайлда містяться й зауваження щодо розробки в руслі катакомбної проблематики. Він зазначає, що не існує жодної якісної публікації плану курганів, розкопаних у радянський період. Англійський дослідник пише: «Складається враження, що не велось ніяких систематичних пошуків в курганах яких-небудь характерних особливостей, крім власне поховань...» [88].

У середині 1950-х рр. ХХ ст. О.О. Кривцова-Гракова в монографічній роботі «Степное Поволжье и Причерноморье в позднем бронзовом веке» остаточно оформила міграційну концепцію походження зрубної культури [56, с. 14]. Основний акцент дослідниця зробила на вивченні полтавкінської культури (Нижнє Поволжя) як генетичної підоснови зрубної. Основне положення її концепції зводиться до наступного: з заволзьких степів носії зрубної культури здійснили міграцію на захід, через Донщину на територію Північного Приазов'я (через басейн р. Сіверський Донець.) [42].

Наприкінці 1960-х рр. О.М. Лесков у спеціальному дослідженні на основі нової джерельної бази, отриманої в результаті розкопок Південно-Української археологічної експедиції ІА АН УРСР, багатопланово підходить до вивчення процесу формування зрубної культури на території Північного Приазов'я. Дослідник відзначає міграційний характер походження зрубної культури, підкреслюючи раннє проникнення зрубних племен покровського етапу в степи Приазов'я [59, с. 7].

У середині 1970-х рр. М.М. Чередниченко, на відміну від більшості вітчизняних археологів, сформулював автохтонну концепцію культурогенези зрубної культури на досліджуваній території [103, с. 3]. Дослідник стверджує, що зрубна культура носить місцевий характер, зазначивши, що вона сформувалася виключно на базі більш ранніх культур Північного Приазов'я. М.М. Чередниченко приходить до висновку, що всі локальні варіанти зрубної культури синхронні, єдиного центру походження зрубної

культури не було, а формування кожного варіанту слід пояснювати, виходячи із специфіки місцевої археологічної ситуації [104].

Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. І.Ф. Ковальова на підставі нової джерельної бази, отриманої в результаті археологічних розвідок і розкопок в Орільсько-Самарському межиріччі Лівобережного Дніпра, простежила еволюцію культурогенези зрубної культури. Основні її висновки зводяться до наступного. Місцевій генетичною основою складання зрубної культури Північного Приазов'я була бабинська культура (культура багатоваликової кераміки). Міграційний шлях формування культурогенеза. Зрубна культура проникає до Північного Приазов'я на ранньому (покровському етапі), що знаходить підтвердження в поховальному обряді і інвентарі [42].

С.С. Березанська в монографії «Северная Украина в эпоху бронзы» продовжила дослідження процесу культурогенези зрубної культури. Дослідниця піддає сумніву положення концепції О.О. Кривцової-Гракової, вважаючи, що процес формування зрубної культури не був таким прямолінійним і масштабним і висуває теорію локальних варіантів зрубної культури, але визнаючи міграційну концепцію в цілому. На думку автора, в кінці XVI ст. до н.е. носії зрубної культури з вираженими рисами андронівської мігрували зі сходу (Середнє Поволжя) в басейн р. Сіверський Донець [1, с. 40].

На початку 1980-х рр. І.М. Шарафутдинова у своєму монографічному дослідженні «Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы» продовжила дослідження теми культурогенези зрубної культури, при цьому приділивши велику увагу розгляду поховальних пам'яток зрубної культури в контексті її походження. Дослідниця підкреслює прийшлий характер зрубних племен, акцентуючи увагу на дослідженні впливу місцевих культур на процес формування зрубної культури в цілому. І.М. Шарафутдинова відзначає також місцеву основу зрубної культури, якій передували пам'ятки бабинської культури, у тому числі на території Північного Приазов'я [42].

В кінці 1980-х рр. Е.С. Шарафутдинова у своїй роботі «Периодизация срубной культуры Нижнего Подонья» комплексно охарактеризувала процес формування зрубної культури в контексті міжетнічних контактів племен Нижнього Подоння і Північного Приазов'я. Дослідниця підкреслює прийшлий характер зрубної культури на території Північного Приазов'я, відзначаючи, що з приходом ранньозрубної культури (покровського етапу) відбувається зміна культури багатоваликової кераміки на Нижньому Дону, степовому Подніпров'ї та Приазов'ї та абашівської культури в Середньому Подонні [107, с. 17-18].

Окрім цього дослідниця визначила ареальні особливості «зрубних» поховань, виходячи з домінуючої орієнтації небіжчиків та техніки нанесення орнаменту на гострореберний посуд. Північно-східний ареал (північна орієнтація, орнаментация гребінцевим штампом) включав Приуралля, Середнє Поволжя, Середню Донщину та Верхній Чир, а південно-західний ареал (східна орієнтація, шнуровий декор) охоплював нижню течію Сіверського Дінця, Східне Надазов'я, Нижню Донщину та степову Наддніпрянщину. Наявні відмінності дослідниця пояснила обставинами хронологічного порядку в межах еволюційного розвитку єдиної зрубної культури [107, с.6].

Наприкінці 1990-х рр. Р.О. Литвиненко на основі нової джерельної бази продовжив дослідження процесу формування зрубної культури. Дослідник провів ретельний аналіз поховальних пам'яток Північно-Східного Приазов'я (курганних і ґрунтових могильників) і піддав сумніву вплив покровських пережитків на ранній стадії формування зрубної культури, відзначаючи їх вкрай слабку вираженість. Автор підкреслює прийшлий характер зрубної культури в Північному Приазов'ї, акцентуючи увагу на тому, що зрубні старожитності хронологічно змінюють пам'ятники бабинської культури в досліджуваному регіоні [60, с.4].

На початку 2000-х рр., сформульована раніше концепція двох ліній розвитку зрубної культурно-історичної спільності (бережнівсько-маївський

та покровський етапи) В.В. Отрощенко, остаточно була оформлена в його докторської дисертації «Історія племен зрубної спільності». Дослідник комплексно підійшов до теми культурогенези зрубної культури, виділивши вплив, як місцевих, так і прийшлих елементів у формуванні зрубної культури. В.В. Отрощенко виводить появу зрубної культури від синташтинської, доно-волзько-абашівської, бабинської культур і пам'яток потапівського типу Середнього Поволжя в процесі їх етнокультурної взаємодії з місцевими племенами басейну Сіверського Дінця. Дослідник підкреслює тим самим її міграційний характер на території сучасної України [73, с. 9].

На сучасному етапі розвитку археології доби бронзи проблематика історичної долі зрубної культури як великого етнокультурного масиву залишається дискусійним та актуальним питанням для археології в цілому. Поміж цим яскраво виділяється праця відомого дніпропетровського дослідника, В.В. Ромашка «Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры)», де питання подальшої долі носіїв зрубної культури на території Північного Приазов'я розглядається у тісному етнокультурному взаємозв'язку з культурами доби фінальної бронзи – богуславською та білозерською [88].

Досліджуючи дану проблематику, ми прийшли до висновку, що зрубна культура носила міграційний характер поширення, а її підосною були місцеві племена (бабинська культура). На території Північного Приазов'я вона з'являється вже в сформованому вигляді (вихідним ареалом формування якої є Середнє Поволжя) і надалі отримує широке поширення по всьому Подніпров'ю.

Покровська зрубна культура (ПЗК) – археологічна культура епохи пізньої бронзи (XVII-XV ст. до н. е.), виділена в складі зрубної культурно-історичної спільноти і поширена в лісостеповій і частково степовій смузі

Східної Європи між Сіверським Дінцем і Уралом. Є ранньою по відношенню до бережнівсько-маївської зрубної культури [73].

Культуру в такому змістовному контексті виділено В.В. Отрощенко, в системі двох ліній розвитку зрубної культурно-історичної спільності (бережнівсько-маївський та покровський етапи), який рішуче протистоїть спробам протиставити чи культурно розділити пам'ятки доби пізньої бронзи російського лісостепу на «покровські» та «зрубні». Комплекси покровської культури, виділені М.М. Маловим (1991) та О.В. Кузьміною (1995), лише частково входять до першого періоду ПЗК, а іншою частиною належать до доно-волзької абашевської культури (ДВАК). Тому «покровська культура» і «покровська зрубна культура» не є синонімами як в понятійному, так і в змістовному сенсі. Датується ПЗК XVII-XV ст. до н. е. Відповідно, комплекси першого періоду відносяться до XVII-XVI, а другого – до XVI-XV ст. до н. е [74, с. 100].

Ареал ПЗК поділяється на три зони в межах зрубної спільності: 1) зона абсолютного переважання; 2) зона паритетного співіснування з КБК та БМЗК; 3) зона окремих проявів. До першої зони входять регіони російського лісостепу та північностепові Саратовська та Оренбурзька області. Там ПЗК сформувалася у доно-волзькому лісостеповому межиріччі, потім її населення заселило окреслену зону абсолютного переважання та пройшло в ній два періоди свого розвитку. Зона паритетного співіснування охоплює Уральську, Волгоградську, північ Ростовської та Лівобережжя Сіверського Дінця в межах України. Сюди просунулися помітні групи носіїв ПЗК в перший період розвитку культури. Окремі проникнення ПЗК першого періоду фіксуються по всій степовій зоні [74, с. 30].

Еталонні комплекси пам'яток є такими, що визначають наочний образ ПЗК. Для першого періоду еталонним лишається Покровський могильник на Волзі, а також могильники Новопавлівка та Пісочне в Самарській обл., Ішеєво– в Ульяновській, Стара Тойда у Воронежській областях;). Серед ранніх поселень виділимо Шиловське в м. Вороніж. Мосоловське поселення на р.

Бітюг дає три будівельні горизонти двох періодів ПЗК і тому може вважатися репрезентативним для культури загалом, охоплюючи увесь її хронологічний діапазон [74, с. 15].

Для другого періоду ПЗК взірцевими є Староябалаклінський могильник в Башкортостані, могильники біля сіл Ягодне, Хрящевка, Лузанівка у Самарській обл., Кайбели в Ульяновській обл., Ровное в Саратовській обл., Уразмаметово в Чувашії [73, с. 7].

ПЗК має уніфікований поховальний ритуал, чим принципово відрізняється від культур передзрубного обрію з їхньою обрядовою строкатістю. Могильники ПЗК спочатку функціонували як ґрунтові довкола меморіального комплексу (кенотаф, вторинне поховання) й лише на завершальній фазі існування перекривалися курганним насипом круглої (іноді – видовженої) форми. Поховання здійснювалися в прямокутних ямах, перекритих деревом. Небіжчика укладали на лівому боці головою до півночі з відхиленнями в межах 45 градусів і супроводжували 1-2 горщиками. Загалом на лівому боці поховано 92,2% небіжчиків, а на правому – 6,7%. Базові ознаки ритуалу не змінюються від першого до другого періодів ПЗК, що й дозволяє нам розглядати її як самобутнє культурне явище. Поселення ПЗК відкритого типу із заглибленими в землю просторими житлами каркасно-стовпової конструкції показові для обох періодів ПЗК [73, с. 5].

Є певні критерії для виділення ранніх поховань ПЗК. Серед них наявність «абашоїдних» форм посуду як переживання керамічної традиції ДВАК. Важливою ознакою першого періоду була наявність поховань воїнів, зокрема – у склепах колісничних, з численним речовим супроводом. Елементом воїнського вбрання була кістяна пряжка з двома чи трьома отворами. Форми пряжок різні. Пряжки ПЗК відмінні за формами від пряжок КБК, але наявність їх у похованнях дозволяє синхронізувати перший період ПЗК з другим періодом КБК. Іншою ранньою ознакою можна вважати присутність помітної кількості бронзових ножів «зрубного» типу в межах могильника. Водночас присутність атрибутів влади – клейнодів (жезли,

нагайки, булави, декоровані кільцями та рурками, різьбленими в карпато-мікенському орнаментальному стилі) показові для обох періодів ПЗК [73, с.9].

Другий період ПЗК позначено збільшенням на порядок кількості пам'яток, щільним заселенням її ареалу і помітним збідненням наочного образу культури, за збереження базових характеристик. Для розуміння ситуації важливим є спостереження А.П. Семенової, що за другого періоду не з'являється жодної нової форми посуду. Зате зникає низка яскравих показників першого періоду і, зокрема – склепів колісничних та воїнських поховань загалом. Тобто зникають ознаки наявності харизматичного клану в суспільстві, обов'язкові для попередньої героїчної доби. Відповідно зникають кістяні пряжки, а бронзові ножі в похованнях трапляються як виключення. Натомість помітнішою стає кількість золотих та оздоблених золотом прикрас у похованнях жінок. Ще більша уніфікація поховального ритуалу збігається з економічним процвітанням суспільства, що продукувало широкий асортимент виробів з бронзи на базі інтенсивної розробки Каргалінських покладів мідної руди. Проте в похованнях металомісткі речі відсутні навіть на могильниках, споруджених над покладами мідної руди, що розроблялися тоді ж на Каргалах [63, с. 5].

Окремо слід торкнутися обряду кремації. Трупоспалення складають 3,7% від загальної кількості поховань. Найбільше їх виявлено в регіоні Середньої Волги (5,4%) та в Оренбурзькому Приураллі (7,3%), а в інших регіонах ПЗК їхня кількість не перевищує 2%. Питання щодо походження цього обряду вирішується неоднозначно. Не виключено, що на Волгу цей ритуал поширювався від носіїв поздняківської культури лісової зони, позаяк на могильниках Мордовії та Татарстану кількість кремацій перевищує 7%. На Оренбуржжі та в Заураллі безумовно позначався вплив населення андроновської спільності, де обряд кремації був досить поширеним. Спроби пов'язати в середовищі зрубної спільності з нечисленними кремаціями ямно-

полтавкинського часу не є переконливими, враховуючи чималий часовий розрив між полтавкинською культурою та ПЗК [73].

Експансія носіїв ПЗК у степи, на південь та захід мала місце в перший (пасіонарний) період розвитку. Вона супроводжувалась підкоренням місцевого нечисленного населення, на що вказують поховання людей (протобережнівські та КБК), уражених покровськими стрілами в зоні зближення течій Волги та Дону. На південному заході помітні групи покровців виходять на Лівобережжя Сіверського Дінця, відсуваючи носіїв КБК ще далі на захід. Тут вихідці з ПЗК займають місце панівної еліти в суспільстві КБК. Кількісно невеликі групи покровських мігрантів зрештою були асимільовані степовим населенням, проте, на елітарному рівні, вони зуміли вплинути чи надати поштовх до формування БМЗК [73, с. 8].

Наступний етап пізнього бронзового віку пов'язаний з освоєнням Надазов'я племенами зрубної культурної спільноти, яких зазвичай ототожнюють з північно-іранськими етносами. На цих теренах відомо декілька десятків поселень і розкопано понад 1300 поховань. На початку цього етапу у східній частині регіону (до Берди) з'являються нечисленні мігранти пізньої покровської зрубної культури, що, вочевидь, просунулися з Нижньої Донщини і прийняли участь у формуванні місцевої бережнівсько-маївської зрубної культури [42, с. 73].

В курганах Східного Надазов'я комплекси з покровськими пережитками стратиграфічно не виділяються в окремий горизонт, на відміну, наприклад, від сусіднього регіону Сіверського Дінця, де покровські елементи і виражені значно яскравіше. Ця обставина свідчить про порівняно пізню появу зрубної культури у Приазов'ї. Зокрема, в кургані 4 у с. Огородне поховання 17 і 21, що містили кераміку з розмитими покровськими рисами, входили до групи з 16 основних поховань кургану, що розташовувалися під насипом чотирма широкими паралельними рядами [42].

З основної ж маси поховань походила кераміка розвинутих зрубних типів. В к. 3 у с. Покровка (розкопки Д.П. Кравця) з групи основних поховань

виділяється кілька комплексів в обряді і інвентарі яких фіксуються покровські риси, в той час як в інших такі відсутні. Примітно, що в комплексах, які планіграфічно утворюють первісне ядро покровські елементи виражені яскравіше, ніж в інших периферійних. В цілому ж, покровські пережитки в зрубній культури Приазов'я виражені вкрай слабо, в розмитому вигляді і дуже швидко зникають на початку раннього етапу [61].

Поховання зрубної культури I горизонту з покровськими рисами: Шахтарськ 9/1, Ханженкове зруйнований курган, Покровка к.3, Білоярівка 5 / 8,9, Російський колодязь VII 1/7, Старобешеве 1/2, Василівка 2/6, Стила II 1/5, Петрівське 6/2, Балашівка к.1, Новотроїцьке II [60].

У зазначеному регіоні зрубні старожитності хронологічно змінюють пам'ятники КМК. Враховуючи фіксуючий на Сіверському Дінці та Нижньому Дону хронологічний стик, і, можливо, співіснування пам'ятників покровського типу (ППТ) та пізньої КМК, важливо з'ясувати тимчасове співвідношення пізньої КМК і ранньої зрубної культури в Східному Приазов'ї [61].

Яскравих ППТ, які ми розглядаємо як перехідний і найбільш раннього пласта формування зрубної культури, на території Приазов'я немає. Тут представлена вже сформована зрубна культура, в найбільш ранніх пам'ятниках якої фіксуються окремі покровські елементи [60, с. 18]. Найвиразніші з цих комплексів, співставні з покровськими (Шахтарськ к.9. п.1, Покровка к.3) територіально зміщені на північний схід, звідки йшло поширення ППТ, що в черговий раз підтверджує тенденцію поступового ослаблення покровського імпульсу при русі в західному напрямку.

Стратиграфічні спостереження фіксують перекривання найдавнішими зрубними комплексами з покровською елементами, поховань тільки ранніх горизонтів КМК: Шахтарськ к.9. п1, Руський колодязь - VII к.1.

Таким чином, в Північному Приазов'ї представлена вже сформована зрубна культура, в найбільш ранніх пам'ятниках якої фіксуються окремі покровські елементи (Шахтарськ 9/1, Ханженкове зруйнований курган,

Покровка к.3, Білоярівка 5 / 8,9, Російський колодязь VII 1/7, Старобешеве 1/2, Василівка 2/6, Стила II 1/5, Петрівське 6/2, Балашівка к.1, Новотроїцьке II) [60, с. 20] .

Картографування приазовських поховальних пам'яток зрубної культури з покровськими рисами показало, що одиничні комплекси розташовуються на південних та північно-східних відрогах Донецького кряжу, території Приазовської височини, спорадично розповсюджуючись далі на південь, до Азовського моря, та на захід, у Нижнє Подніпров'я та Надпоріжжя. У цілому же більша частина покровських пам'ятників тяжіє до басейну Сіверського Дінця, характеризуючи можливий ареал, з якого вони проникали у Приазовські степи. У Північному Приазов'ї пам'ятники зрубної культури хронологічно змінюють старожитності культурного кола Бабіне (Додаток 7) [43, с.100].

Бережнівсько-маївська зрубна культура (БМЗК) – археологічна культура епохи пізньої бронзи (XV-XIII ст. до н. е.), виділена в складі зрубної культурно-історичної спільноти і поширена степовій і частково лісостеповій смузі Східної Європи між Дніпром і Волгою. Є пізньої по відношенню до покровської зрубної культури [55, с. 44].

Виділення БМЗК базується на розробках В.В. Отрощенко і здійснене на матеріалах поховань. Ю.М. Бровендер поширив це поняття на відповідні комплекси поселень Східної України.

БМЗК мала три зони поширення в межах зрубної спільноти: 1) зону абсолютного переважання; 2) зону взаємодії з населенням ПЗК; 3) зону окремих проявів. До першої зони віднесено степову Україну, Нижню Донщину, північне та східне узбережжя Каспійського моря. Друга зона ПЗК та БМЗК співпадають, а третя охоплює зону переважання ПЗК. Саме наявність достатньо широкої зони взаємодії зробила можливим створення зрубної спільноти на базі двох культур з різним генетичним підґрунтям [73, с. 4].

Для встановлення обставин формування БМЗК важливу роль відіграє уточнення східного кордону КБК. В.В. Отрощенко обстоює, в полеміці з російськими археологами, що намагаються віднести ряд комплексів КБК ще до катакомбної культури, приналежність останніх саме до КБК. Мова йде про поховання в Жареному Бугрі (м. Саратов) та колекції багатоваликової кераміки з пагорба Степана Разіна. Таке уточнення дозволяє проводити східний кордон КБК правим берегом Волги на відтинку Саратов – Волгоград. Окремі проникнення кераміки КБК фіксуються навіть за Волгою. Отже субстрат КБК, базовий для формування БМЗК, простежується від Дніпра до Волги. Він впливав, більшою чи меншою мірою, на формування обох локальних варіантів БМЗК – бережнівського (східного) та маївського (західного). Другою вагомою складовою формування БМЗК стало населення ПЗК, що просочилося до степу на першому етапі розвитку своєї культури. Підкреслюємо, що БМЗК сформувалася саме в зоні покровських проникнень і впливів. За межами цієї зони, на захід від Дніпра, КБК еволюціонувала в сабатинівську культуру [73, с. 7].

Еталонними пам'ятками БМЗК виступають епонімні маївські на Дніпрі та бережнівські на Волзі могильники. До них сьогодні можна долучити поселення та кургани з кам'яними скринями біля с. Степанівки на Луганщині, виділені Ю.М. Бровендером у пам'ятки степанівського типу в системі БМЗК. Серед поселень виділимо Роздольне на р. Кальміус, де простежено трансформацію КБК в БМЗК та Безіменне в Надазов'ї, 4 нижні будівельні горизонти останнього наочно демонструють участь ПЗК у формуванні БМЗК та тривалість розвитку цієї культури (Горбов, Мимоход, 1999) [61, с. 18]. До кола еталонних пам'яток БМЗК слід також відносити копальні й селища рудокопів Донецького гірничо-металургійного центру, що забезпечував сировиною населення БМЗК. Для ПЗК відповідну роль відігравав Каргалінський ГМЦ [73, с.6].

Базові ознаки БМЗК: курган споруджується після оформлення першої ж поховальної споруди на могильнику і росте, за наявності впускних

поховань і досипок. Таким чином, кургани БМЗК стратифіковані, а насипи ПЗК – ні. Для БМЗК показовими були так звані довгі могили, що складають 27,8% від усіх досліджених курганів цієї культури (в Запорізькій обл. навіть 41,2%), а для ПЗК цей показник складає лише 11,9%. Загалом же кургани БМЗК виглядали вищими і розлогішими від насипів ПЗК. Більшість з них (62,2%) мали висоту 0,5-1,5 м, а більшість курганів ПЗК (51,2%) не перевищували 0,5 м. Кількість високих курганів (понад 1,5 м) в БМЗК складає 16,8%, а в покровців Волго-Уралля лише 4,9%. Більшість курганів БМЗК (58,4%) мали діаметр понад 20 м, а в ПЗК більшість насипів (66,8%) мали насипи діаметром до 20 м [73, с. 9].

Переважають під курганами поховання у прямокутних ямах з індивідуальними інгумаціями в зібганому стані на лівому боці головою до сходу з відхиленнями в межах 45 градусів. Отже, для БМЗК показова широтна орієнтація споруд та небіжчиків, а для ПЗК – меридіональна. Речовий супровід обмежувався одним горщиком. Особливо характеризують БМЗК скриньові конструкції: зруби – 5,1% та кам'яні скрині – 7,1%. В ПЗК відповідні конструкції складають 2,1% та 0,04%. Скриньові конструкції ставилися на дно ям, що засипалися землею, а ями ПЗК перекривалися деревиною [74, с. 10].

В розвитку БМЗК (XV-XIII ст. до н. е.) також намічено два періоди – перший (XV-XIV ст. до н. е.) та другий (XIV-XIII ст. до н. е. Впродовж них розвивався поховальний ритуал цієї культури. В процесі розвитку зменшується кількість зрубів і збільшується число кам'яних скринь. Якщо для першого періоду показовою була присутність ножів зрубного типу та листовидної форми, то для другого це бритви. На зміну гостроріберним формам приходять горщики з плавким профілем тулуба. Для другого періоду показовими стають пишно орнаментовані кубки на конічному піддоні, що мають широке коло аналогій на крайньому сході Європи і навіть за Уралом. Вони позначають вплив черкаскульських та федорівських племен не тільки

на столовий посуд а й на ритуал поховання, коли підвищується відсоток поховань на правому боці та кремацій [55].

Кремації складають 4,1% від загальної кількості поховань БМЗК. За елементами ритуалу вони близькі до кремацій федорівської культури андроновської спільності. Зростання кількості кремацій за другого періоду розвитку БМЗК збігається з активізацією федорівсько-черкаскульських впливів. Не можна виключати і вплив лісового населення Північної України (тшинецька, сосницька культури та пам'ятки малобудківського типу). На Харківщині та Полтавщині з'являються цілі могильники з обрядом кремації (Червоний Шлях, Суха Гомольша, Компанійці). Обряд кремації практикувало й наступне бондарихинське населення цих регіонів [2].

Досить помітне проникнення до ареалу БМЗК другого періоду приуральських та зауральських культурних компонентів засвідчує факт зникнення ПЗК й утвердження натомість культур північного та східного походження. БМЗК, в свою чергу, впливала на постзрубні культури Східної Європи поширенням продукції Донецького ГМЦ та валиковим оздобленням посуду [74, с. 24].

У Північному Приазов'ї еталонними пам'ятками БМЗК виступають – ранньозрубнийбагатоваликовий горизонт поселення Роздольне на р.Кальміус де простежено трансформацію КБК в БМЗК та поселення Безіменне в Надазов'ї, 4 нижні будівельні горизонти останнього наочно демонструють участь ПЗК у формуванні БМЗК та тривалість розвитку цієї культури [42, с.21].

Ранньозрубно-багатоваликовий горизонт Роздольного відноситься до першого горизонту поселень Північно-Східного Приазов'я. При цьому специфіка роздольненського комплексу досить очевидна. Для нього характерне рання поява кам'яного домобудівництва, короткочасне співіснування приміщень двох домобудівних традицій [44, с.12].

Керамічний комплекс відображає взаємний вплив двох керамічних традицій. Ранньозрубний компонент в кінцевому підсумку виявився, як

відомо, визначальним, але зазнав впливу бабинського. Саме в зоні контакту двох культур в поодиноких випадках на ранньозрубній кераміці з'являється налепний валик. Його більш широке поширення в Північно-Східному Приазов'ї відноситься до другого горизонту [44, с.3].

Ранньозрубно-багатоваликівий горизонт Роздольного розглядається в контексті формування бережнівсько-маївської зрубної культури на основі КМК під впливом покровського імпульсу [61].

Таким чином, БМЗК впливала на постзрубні культури Східної Європи поширенням продукції Донецького ГМЦ та валиковим оздобленням посуду.

У Північному Приазов'ї еталонними пам'ятками БМЗК виступають – ранньозрубний багатоваликівий горизонт поселення Роздольне на р. Кальміус, де простежено трансформацію КБК в БМЗК та поселення Безіменне в Надазов'ї, 4 нижні будівельні горизонти останнього наочно демонструють участь ПЗК у формуванні БМЗК та тривалість розвитку цієї культури [42].

Таким чином простежується формування бережнівсько-маївської зрубної культури на основі бабинських пам'ятників, під впливом покровського імпульсу.

Історична доля носіїв зрубної культури є дискусійною проблемою сучасної археологічної науки, що й обумовлює її актуальність у наш час. Дослідниками попередніх поколінь відзначалася неоднозначність даного питання в процесі розгляду подальшої долі еволюції зрубної культури. Так, на думку О.О. Кривцової-Гракової, ключовим фактором зникнення носіїв зрубної культури з даного регіону був міграційний поштовх, при якому населення із степової зони переміщається на південний захід – у Причорномор'я, при цьому не розглядалися причини, ознаки такої міграції [56, с. 17] .

Досліджуючи дану проблематику, доречно виділити передбачувані чинники зникнення носіїв зрубної культури. Одним з основних варто назвати

зміну природно-географічних умов проживання носіїв зрубної культури в період пізньої бронзи.

Варто відзначити, що клімат Північного Приазов'я помірно континентальний. Найбільшими тепловими ресурсами виділяється Приазовська область. У той же час вона є і найбільш посушливій: річна кількість опадів в даний час складає 425-450 мм, в той час як в Донецькій піднесеної області цей показник дорівнює 464-556 мм [43]. Як показують палеографічні дослідження, ці особливості розподілу кліматичних елементів існували в більшості стадій голоцену [43]. При цьому, якщо в першій половині голоцену простежувалася пряма залежність між теплом і зволоженням, то з початкових фаз суббореального періоду встановлюється зворотний зв'язок між цими компонентами умов середовища [43].

Тому, три століття стабільності (XV-XIII ст. до н.е.) призводять до демографічного вибуху, коли щільність населення досягає небаченого раніше рівня. За умови екстенсивного господарювання перенаселення неминуче вело до виснаження пасовищ, орних земель в загатах річок, що вело до скорочення населення зрубної культури [73].

Приблизно в 1200 р. до н.е. е. завершується період кліматичного оптимуму. Клімат стає більш прохолодними і посушливими, що мало катастрофічні наслідки для населення Північного Приазов'я [61].

В.В. Отрощенко з інших позицій підходить до пояснення помітного скорочення населення зрубної культури в досліджуваному регіоні. Для нього цей процес зрушать до XI в. до н. е. До цього він не спостерігає демографічних змін. Головною причиною називається аридизація степів, що викликало деградацію господарства і масовий «вихід» зрубників [73].

Не менш важливим фактором зникнення зрубної культури в досліджуваному регіоні є масова міграція (відплив) зрубного населення з Північного Приазов'я [42]. Його просування через Крим на Тамань і в Західне Прикубання, де більшість пам'яток зрубної культури Західного Передкавказзя датується XIII-XII ст. до н. е [104, с. 262-263]. За твердженням

В.В. Отроценка просування пізньозрубного населення уздовж Кавказького хребта збігається в часі з проникненням іраномовних племен з північного заходу, через Кавказ, на територію Іранського нагір'я [73]. Переконлива точка зору з даної проблематики Я.П. Гершковича, який відзначає сильний зрубний (східний) міграційний імпульс, що призвів до участі у складанні сабатинівської культури і споріднених їй Ноа і Кослоджень в Північному Причорномор'ї [21, с. 25].

Дослідник висловлює думку, про співіснування носіїв сабатинівської та зрубних культур, відмічаючи присутність на ряді поселень сабатинівської культури типової зрубної кераміки. Він не виключає, що в цьому регіоні зрубники, дійсно, не мали поселень які служили їм довгий час житлом, вели мобільний образ життя і освоювали різні з сабатинівцями екологічні ниші [21].

Асинхронність у розвитку культур зрубної спільності зумовила різний час завершення їхнього розвитку. Для ПЗК це є рубіж XV-XIV ст. до н. е. Причина зникнення цієї культури лишається загадковою, позаяк ні зовнішньої загрози, ні ознак внутрішньої деструкції простежити не вдається.

Ймовірним видається відтік частини носіїв ПЗК, повз руїни Синташти та Аркаїму, до неосяжних просторів Азії. Проте й там ознак руху «зрубників» надто мало, аби вважати його масовим. Лишається констатувати факт значного зменшення населення в ареалі ПЗК [73, с. 10].

Особливістю культурної ситуації став факт заселення носіями постзрубних культур в лісостепу поселень ПЗК. Таким чином, прибульці ніби підселялися до осель попередньої доби, що загалом передбачає участь певного зрубного контингенту населення в формуванні постзрубних культур.

Населення БМЗК розвивалося ще впродовж двох віків після зникнення ПЗК, десь до межі XIII-XII ст. до н. е. БМЗК репрезентувала протоіранську гілку зрубної спільності. Історично на цю частину зрубної спадщини претендували савромати, степові скіфи та «кіммерійська частина племен зрубної культури» [73].

Останнім часом ведеться активна дискусія щодо верхньої межі зрубної спільності (мова йде про БМЗК). Ряд дослідників (Е.С. Шарафутдінова, В.М. Горбов, В.А. Ромашко та ін.) обстоюють точку зору, що найпізніша зрубна культура доживає до раннього залізного віку. В.В. Отрощенко послідовно доводить, що за доби фінальної бронзи немає жодного поховання з ознаками обряду БМЗК, а отже й немає такої культури. Населення в степу сильно скорочується, проте не зникає зовсім. На окремих поселеннях життя тривало, але вже в іншому культурному середовищі та часі [73].

Можна припустити, що істотною причиною міграційних процесів зрубного населення було зміни в соціальній сфері, що дало імпульс новим формам ідеології [42]. Зменшується число поховань володарів, що ми пов'язуємо з ослабленням влади, сильно скорочується частка осіб, які за життя підвищували свій ранг. Саме з цим, швидше за все, пов'язано скорочення курганного будівництва: курган або досипання над похованням були важливими ранговими знаками, в суспільстві осіб підвищеного рангу стало менше. Причиною факту ускладнення рангового просування було наростання майнової диференціації. Частина населення не мала вже достатнім обсягом додаткового продукту, щоб включитися в боротьбу за престиж [42].

Керамічні сосуди є основною категорією поховального інвентарю в епоху пізньої бронзи: вони були знайдені у 80-90% похованнях. При цьому в поховальному ритуалі використовувалися сосуди різних типів (форм), орнаментовані та неорнаментовані [44].

У розміщенні керамічних посудин по відношенню до могили, а також у самій могилі по відношенню до останків померлого відзначається певна варіабельність. Так, в 23 випадках (1,9%) було зафіксовано розміщення посудин на перекритті могили. У двох випадках на перекритті знаходилося по дві посудини. Примітно, що в 15 випадках посудини були як на перекритті, так і в самій могилі. У восьми випадках відмічено знаходження кераміки виключно на перекритті безінвентарних поховань. Крім

знаходження посудин в супровідних ритуальних ямах і на могильному перекритті також можна говорити про розташування кераміки на давньому горизонті в безпосередній близькості з похованням. Однак говорити тут про якісь цифри не представляється можливим, тому що далеко не завжди знайдені в насипу посудини можуть бути співвіднесені з яким-небудь певним похованням [44].

Різноманітним було місце розташування посудин і всередині самої могили. Дослідниками виділяється чотири основні зони розміщення кераміки: «в головах», перед похованим, за ним, а також «в ногах». При цьому в кожній зоні виділяється кілька позицій, які, в свою чергу, мають кілька варіантів. Так, наприклад, в положенні посудини «перед похованим» виділяється п'ять основних позицій, три з яких мають свої варіанти. Нами було виділено п'ять основних зон місцеположення керамічних посудин щодо тіла померлого: 1) перед головою (лицем) і грудьми; 2) у живота; 3) перед ногами нижче колін; 4) за головою і спиною до таза; 5) за тазом і ногами [44].

В комплексах, що містили одну посудину всередині могильної споруди (774 поховання з можливістю зонування), в 650 випадках (84%) вони розміщувалися в I зоні, в 20 (2,6%) – в II зоні, в 23 (2,9%) – в III зоні, в 75 (10,1%) – в IV зоні і в 6 випадках (0,8) – в V зоні. Найхарактернішою для розміщення кераміки в приазовських зрубних похованнях виявилася I зона – перед грудьми і обличчям. Крім того, в переважній більшості випадків кремацій посуд тяжів до південно-східного кута могильної споруди, тобто, враховуючи переважне східне орієнтування і лівобічне положення померлих, також розташовувався в зоні I. В комплексах, що містили дві посудини (72 поховання з можливістю зонування), кераміка могла розташовуватися в одній зоні разом (64% випадків) або окремо (36% випадків) [44].

Тут слід зауважити, що Ю.Б. Полідовичем при проведенні аналогічних підрахунків для комплексів, що походять з території Південно-Східної України, було простежено протилежну тенденцію (відповідно 40% і 60%). У похованнях, де посудини розташовувалися разом, в переважній більшості

випадків (89%) вони перебували в зоні I – близько голови або перед грудьми. У чотирьох випадках посудини спільно розташовувалися в зоні IV (за головою) і один раз – в зоні III (у колін). Якщо ж посудини розташовувалися роздільно (26 випадків), то найчастіше вони перебували перед небіжчиком – в зонах I і III (9 випадків) або I і II (2 випадків). В 10 комплексах посудини перебували з протилежних сторін «в головах» (зони I і IV), в 3 комплексах – перед обличчям і за ногами (зони I і V), по одному разу – за спиною (зони V і IV) і у потилиці і у колін (зони III і V). В комплексах, що містили три або чотири посудини, кераміка могла розміщуватися в різних позиціях і поєднаннях, але завжди одна або дві посудини перебували перед лицем небіжчика [44].

Закономірності в тяжінні того або іншого типу посудин до певної зони практично не простежуються, оскільки в кожній із зазначених зон міг бути встановлений посуд будь-якого типу (банковий, гострореберний або горщикоподібний). Можна припустити, що в похованні посуд встановлювався з урахуванням прив'язки до тієї чи іншої частини тіла померлого. Мабуть, найбільш значущою в цьому відношенні була верхня частина тіла (голова, обличчя, руки і груди). Таким чином, виділяється два аспекти, пов'язані з роллю керамічного посуду в поховальному ритуалі зрубної спільноти [44].

Перший – використання його для вмістилища ритуальної їжі (ритуальних сумішей/речовин). Другий – прихильність посудини до певних частин тіла похованого або до певних місць в поховальній конструкції та її просторова орієнтація.

В курганах Північного Приазов'я, на відміну від регіону Сіверського Дінця, комплекси з покровськими пережитками стратиграфічно не виділяються в окремий горизонт, що може свідчити про порівняно пізню появу зрубної культури в Приазов'ї. Незважаючи на цю обставину, слід звернути увагу на відмічені дослідниками певні відмінності в розміщенні посудин в покровських похованнях. Вирішальну роль при виділенні

комплексів покровського типу на Сіверському Дінці зіграла кераміка. Розміщення посудин в могилах цієї культурної групи відрізняється від класичних зрубних поховань. В покровських похованнях посудини, головним чином горщики й банки, часто стояли за головою, спиною, у живота і біля ніг померлого [44]

З використанням фітолітного аналізу, хіміко-аналітичних та мікробіологічних методів, була проведена реконструкція складу похоронної їжі в глиняних посудинах з курганних поховань степової зони півдня Росії. Згідно даному алгоритму досліджень авторами було проведено реконструкцію вмісту посудин з поховань носіїв зрубної культури волгодонських степів [44]. В цілому було виконано фосфатний і фітолітний аналіз ґрунтів з 47 посудин. Встановлено, що в 16 посудинах перебувала вода, в 10 – рослинний продукт, в 18 – м'ясо-молочний продукт [44, с.73].

В результаті проведеного порівняльного аналізу розташування посудин з ритуальною їжею щодо тіла померлого були виявлені деякі статеві закономірності застосування різних продуктів. Виявлено, що в дитячих похованнях з двома посудинами в половині випадків в обох ємностях знаходилася вода, а в половині випадків – в одній посудині був м'ясо-молочний продукт, в іншій – каша. Простежується досить тісна кореляція типу посудин з їх початковим вмістом. Так, зокрема, рослинний продукт (каша) містився завжди в маленьких неорнаментованих горщиках і зустрічався тільки перед руками померлого. М'ясо-молочний продукт в більшості випадків перебував у великих, орнаментованих банках [44, с.75].

Близькі дані були отримані і при реконструкції напутньої їжі в глиняних посудинах з курганних поховань зрубної культури могильника Перекопка. Всього було вивчено 18 судів, типологічно вони представлені горщиками і банками. У голові померлих знаходились 10 судів, в ногах – два, по одному – біля грудей та за спиною. Підтвердилася, виявлена раніше закономірність про домінування води у судів з курганних поховань зрубної культури. Для води тип посуду, вірогідно, не був визначальним,

оскільки вона виявлена як у горщиках (45% випадків), так і в банках (55%) [43]. Таким чином, факт переважання рослинної їжі в зрубних похованнях дозволило виявити, що землеробство грало помітну роль в економічному балансі носіїв зрубної культури.

Виявленні зони місцезнаходження керамічних посудів відносно тіла померлого II-V можна визнати для поховальної практики носіїв зрубної культури Північного Приазов'я «неординарним». Також слід розглядати знаходження кераміки в цих позиціях в якості ознаки, що вказує на приналежність комплексу к більш раннім хронологічним горизонтам.

В основі археологічної класифікації і типології керамічних виробів лежить їх морфологічний аналіз. До теперішнього часу не існує загальноновизнаної методики такого аналізу, багато дослідників користуються своїми суб'єктивними критеріями, причому основа для їх виділення може не співпадати, навіть якщо колекція вивчається одним дослідником. Відмічається, що подібна картина спостерігається вже на початку морфологічного аналізу – при вивченні форми окремого посуду [44, с. 80].

Таким чином, для отримання цілісного уявлення про наявний керамічний комплекс зрубної культури Північного Приазов'я потрібно по суті провести заново всю роботу по класифікації і типології форм посуду на основі єдиної методики.

Основною класифікаційною одиницею є тип, який засновується на особливостях профілювання, при збереженні основних морфологічних показників форми [44]. Керамічний комплекс зрубної культури Північного Приазов'я формують декілька типів посудів, які об'єднуються у групи за морфологічними показниками або функціональними ознаками. Раніше вже зазначалося дослідниками, що жодна з багатьох типологій кераміки не може бути визнана універсальною, що заставляє стриматися від їх використання і використовувати загальноновизнану схему. Такою загальноновизнаною схемою може бути традиційне для зрубної культури, а також близьких або генетично пов'язаних з нею культур виділення так званої «керамічної тріади» – банок,

гострореберних і круглобоких посудів, з подальшим виявом процентного співвідношення. При цьому треба враховувати, що цими трьома головними типами неможливо охарактеризувати усе різноманіття кераміки, оскільки між всіма вказаними типами спостерігаються багаточисельні перехідні форми [44].

У зв'язку з різною ступеню документованості джерел нами було використано більш ніж 1130 керамічних посудів, які походять з курганних та ґрунтових могильників Північного Приазов'я (з них 84 курганних насипів). З 1135 посудів з визначальною формою 553 (48,8%) віднесені до банкоподібних, 349 (30,7%) – до гострореберних та 233 (20,5%) – до горшковидних форм [44].

Керамічний посуд зазнавав якісні зміни у просторі і часі, які проявлялися у формі і пропорціях посудів, складі тіста, обробки поверхні та орнаментатії.

Так, для найбільш ранніх, покровських, поховань Подонцов'я відмічалось співвідношення типів посудів : банки (46%), горщики (41%), гострореберні форми – 13%. При традиційно високому проценті банок звертає увагу значна кількість горшкових форм і відносно рідше зустрічаються гострореберні посудини [73, с. 6].

В приазовських похованнях порівняно з Кряжем відносно рідкі посудини гострореберних форм (біля 15%), які в поховальних комплексах більш східних та північно-східних регіонів зустрічаються значно частіше. Наприклад, на Сіверському Дінці цей показник склав 26% , а в Нижньому Подонні – 22% [44, с. 78].

Аналіз керамічного комплексу зрубної культури досліджуваного регіону дозволяє виділити основні техніко-технологічні характеристики, в якості пластичної сировини для виготовлення посудів зрубної культурної групи в одному випадку використовувався річковий та морський мул, який складався з фрагментів черепашнику. В іншому випадку використовувалася глина, у склад якої входив мілкий пісок. Зафіксовані також види

непластичної сировини: роздрібнений шамот, кварцева дресва та гній, паралельно використовувалася кальцинована кістка у роздробленому виді [44].

Основна частина керамічного комплексу I хронологічного горизонту курганних могильників Північно-Східного Приазов'я включає вже сформовані типи гострореберної, горшковидної та баночних посудів. Однак крім них виділяється серія посудів, які мають у формі, орнаменті та технології виготовлення, деякі архаїчні риси, які проявлялися у покровській традиції. Серед них можна назвати дзвоноподібність форми, наявність внутрішнього ребра уступу на віночку, пригладжені жолобки на шиї, орнаментация зрізу, або внутрішньої поверхні віночку, характерні розводи поверхні. У засобах нанесення орнаментации превалює зубчатий штамп, перевитий й простий шнур [44, с. 4].

Аналіз форми керамічних посудів з престижних могил Подоння, показує, що така масова форма, як «подколоколовидна» з різко відігнутим вінчиком, який засновує ребро на внутрішній поверхні, дуже близька формам посудів з покровських пам'ятників Нижнього Поволжя. Для керамічного комплексу, цього горизонту, характерні посуду подовженої форми з високо піднятими плечиками [61, с. 44]

В керамічному комплексі II хронологічного горизонту курганних могильників Північно-Східного Приазов'я прослідковано деякі зміни в порівнянні з попереднім періодом. Покровські елементи зникають. З'являється значна кількість неорнаментованих гострореберних посудів і близьким їм форм. В їх декорі широке розповсюдження, отримують такі мотиви, як меандр, трикутний паркет. Зубчатий штамп і перевернутий шнур в техніці декору зникають. Саме в цей час з'являється, але поки не отримує широкого розповсюдження орнаментация посуду валиком по краям вінчика. Для частини банкового посуду характерні профільовані форми зі слабо виокремленою шійкою та відігнутим вінчиком [61].

Керамічна серія III хронологічного горизонту розвивається у напрямку тривалого огрубіння, зникнення і переробки класичних зрубних форм, спрощення орнаменталістики. Гострореберні типи практично зникають. Класичні банки уступають місце різноманітним слабо профільованим типам. Зустрічаються горшкоподібні круглобокі форми. Обробка поверхні мілко зубчатим штампом зникає. Відмічається збільшення долі валикової орнаменталістики, не дивлячись на загальну малочисельність зі Степним Подніпров'ям [61].

Картографування комплексів зрубної культури Північного Приазов'я, які склалися з керамічних форм валикової орнаменталістики, дозволило нам наочно підтвердити намічену раніше тенденцію збільшення удільної ваги валикової кераміки в зрубних могильниках при русі в південно-західному та західному напрямку, це може свідчити про посилення сабатинівського впливу. Ця обставина підтверджується наступними даними: на Сіверському Дінці сосуди з валиком складають 2,8% керамічної серії, в Приазов'ї – 5,5%, у Степному Подніпров'ї – 10,8% [43].

Таким чином, керамічний комплекс зрубної культури Північного Приазов'я формують декілька типів посуду, які об'єднуються у групи за морфологічними показниками або функціональними ознаками. Загально визнаною схемою може бути традиційне для зрубної культури, а також близьких або генетично пов'язаних з нею культур виділення так званої «керамічної тріади» – банок, гострореберних і круглобоких посудів, з подальшим виявом процентного співвідношення. Основна частина керамічного комплексу курганних могильників Північно-Східного Приазов'я включає вже сформовані типи гострореберної, горшковидної та баночних посудів при сильному впливі покровських елементів, які згодом нівелюються в орнаменталістичних композиціях.

Основним джерелом для вивчення культури, побуту і господарства племен зрубної культури Північного Приазов'я є матеріальні останки,

одержувані в ході археологічних досліджень побутових і поховальних пам'яток [44].

Найяскравішим проявом образотворчої діяльності населення зрубної культурно-історичної спільності є орнамент, виконаний на керамічних посудинах [74]. Вивчення форм і орнаментациї значного числа зрубних посудин дозволяє виявити типологічні ряди, особливості та певні закономірності виготовлення похоронної посуду.

На окрему увагу заслуговують орнаментальні композиції, що зустрічаються на керамічних посудинах з поховань зрубної культури, демонструють надзвичайну варіативність, хоча їх різноманітність і досягається шляхом комбінування невеликого числа відносно простих знаків (зигзагу, валика, ряду вдавлених, фриза трикутників, хрестів, ромбів) [73, с. 6]. Орнамент розглядається не тільки з метою розробки класифікації орнаментальних композицій, вивчення культурогенезу і культурних зв'язків, а також встановлення вузької хронології пам'яток [60].

На території досліджуваного регіону перші знахідки посудів з піктограмами і солярними знаками пов'язані з ім'ям В.О. Городцова, яким в результаті археологічних досліджень в Бахмутському повіті Катеринославської губернії в 1903 р. було виявлено в похованнях зрубної культури кілька горщиків з загадковими значками у вигляді хрестів прямих і косих, спрощених зображень свастик [28, с.211]. В.О. Городцов інтерпретував їх як знаки невідомої писемності і вказав, що є ще ряд подібних судин [27]. Першою дешифрувальницею загадкового орнаменту стала в 1928 р. Е.Н. Басова, яка зазначила місцеве походження посудин, прикрашених вервечкою прокреслених асиметричною знаків, і запропонувала, що цей орнамент – значки-письмена [17,с.22]. Одним з перших до аналізу знаків на сосудах зрубної культури звернувся О.О. Формозов. Проаналізувавши знаки на сімнадцяти судинах, він охарактеризував їх як зачатки писемності, яка «склалася на місцевій основі і походить від орнаменту» [58, с.193].

В.В. Отрощенко, маючи дані про знаках на 61 предметі зрубної спільності, запропонував їх розділити на п'ять груп: знаки-рамки, хрестоподібні знаки, геометричні фігури і знаки типу піктограм [74].

І.Ф. Ковальова, проаналізувавши орнаменти на зрубних посудинах, на яких фіксувалися «ряди хрестів, свастик і інші знаки», вважала за можливе «появу піктографічного письма у зрубних племен» [55, с.24].

Істотне збільшення джерельної бази дозволило Є.Ю. Захарової розширити уявлення про зрубну знакову систему. Нею були проаналізовані знаки на 308 сосудах зрубної спільності, що дозволило виділити три типи знаків: нагляднозображальні (піктограми), по своїй природі відповідні іконичним, ідеографічні (символічні) і нагадувальні, співвідносні з групою знаків-сигналів [74]. У тому числі В.К. Кульбакою було висловлено припущення про те, що подібні піктограми можуть бути основою найдавнішої індоарійської писемності. В результаті проведеного порівняльного аналізу санскритської писемності та знаків, зображених на одному з срібних судин, автор зробив спробу дешифрування тексту і прийшов до висновку про те, що напис виконано «найдавнішою у світі прасанскритською писемністю» [44, с.20].

Найчастіше орнамент виступає в якості джерела для реконструкції релігійно-міфологічних уявлень носіїв зрубної культури [43;44;45;]. В рамках цього напрямку одним з об'єктів вивчення є модель світу в уявленнях стародавнього населення, яке знайшло відображення у композиціях на кераміці. В.В. Отрощенко характеризував орнаментальні композиції на зрубних посудинах, як «картину моделі світу», розгорнуту по вертикалі - з нижнім світом, водної та земної стихії і небесній сфері, відносно орнаменту на посудині зрубної культурно-історичної спільності з кургану біля с. Новопавлівка [73, с.17].

Зображення на посудинах зрубної культури аналізуються і в зв'язку з вивченням раціональних знань стародавнього населення степу. Зокрема, увагу дослідників привертають орнаментальні композиції, які багатьма

авторами трактуються як календарні [54]. Наприклад, В.В. Отрощенко, аналізуючи матеріали поховань зрубної культурно-історичної спільності, приходять до висновку про наявність у його населення календарних уявлень [73, с.95].

У тому числі орнамент на сосудах розглядається як засіб передачі ідеї тимчасового інтервалу або календаря, яким можна користуватися в повсякденній практиці. Деякі автори допускають навіть можливість того, що зрубний орнамент відображає пізнання в області астрономії [40; 55].

Аналізуючи орнаmentaцію керамічного комплексу поховальних посудів Північного Приазов'я за періодизацією курганних могильників, запропонував Р.О. Литвиненко доречно виділити 3 хронологічні горизонти еволюції орнаментальних композицій [60]. Основна частина керамічного комплексу I хронологічного горизонту має архаїчні риси орнаmentaції, висхідні до покровських традицій, що проявляється в наявності орнаmentaції зрізу або внутрішньої поверхні віночка, в способах нанесення орнаменту переважають зубчастий штамп, перевитий і простий штамп, хрести, ромби [61, с. 18]. У керамічному комплексі II хронологічного горизонту курганних могильників Північно-Східного Приазов'я спостерігаються деякі зміни в порівнянні з попереднім періодом. З'являється значна кількість неорнаментованих гострореберних посудів. В їх декорі широке поширення набувають такі мотиви, як меандр, трикутний паркет, складні горизонтальні композиції. Зубчастий штамп і перевернутий шнур в техніці декору зникають. Саме в цей час з'являється, але поки не отримує широкого поширення орнаmentaція посуду валиком під краєм вінця [61, с.28]. Керамічна серія III хронологічного горизонту, де в якості пізньої орнаmentaції кераміки виділяються композиції з трикутників вершинами вниз, трикутників без підстав, простих одинарних зигзагів, горизонтальної «драбинки», різних вдавлених по плічках. Відзначається збільшення частки валикової орнаmentaції [61, с. 20].

Ще один аспект, який привернув особливу увагу дослідників, - це зв'язок орнаменту посудів з поховань з соціальною позицією померлих, їх

статтю і віком [104]. До цього в основному розглядалися такі зображення, які можуть бути трактовані як сюжетні малюнки, піктограми, і календарі або письмена [54]. При цьому посуду з зображенням міфологічних сюжетів, що знаходяться в могилах, розглядалися в якості критерію виділення жрецьких поховань [61, с. 51].

В результаті детального аналізу орнаментальних композицій, виконаних на сосудах з поховань західного ареалу зрубної спільності, В.В. Циміданову вдалося простежити зв'язок деяких композицій з певним віком, статусом і рангом похованих [45, с.22]. Таким чином, орнаментация кераміки зрубної культури в Північному Приазов'ї є складним відображенням релігійно-міфологічних, раціональних, календарних, а також соціальних уявлень носіїв зрубної культури в досліджуваному регіоні. Орнаментальні композиції, що зустрічаються на керамічних посудинах з поховань зрубної культури, демонструють надзвичайну варіативність, хоча їх різноманітність і досягається шляхом комбінування невеликого числа відносно простих знаків (зигзага, валика, ряду вдавлених, фриза трикутників, хрестів, ромбів).

У другій половині II тис. до н. е. великі території Східної Європи були зайняті масивами населення зрубної культурно-історичної спільності епохи пізньої бронзи. У межах цієї спільності виявлено значне за масштабами і потужностями металовиробництво, яке відіграло одну з провідних ролей у функціонуванні Євразійської металургійної провінції [73].

Тому дослідницький інтерес до питань розвитку металовиробництва не слабшає з часом, а в зв'язку з появою нових можливостей технологічних досліджень археологічних об'єктів на цей час тільки зростає. Вироби з металу є однією з найбільш вивчених категорій археологічних джерел, знахідкам, типології і хронології яких присвячена досить велика література.

Починаючи з В.О. Городцова, багатьма подальшими дослідниками не одноразово ставилося питання про рівень розвитку металургії та металообробки у зрубних племен, при цьому робилися спроби аналізу та узагальнення наявних матеріалів. Металеві вироби традиційно привертати

переважну увагу дослідників, в порівнянні з оцінкою їх виробництва. Довгий час дослідницький інтерес був спрямований виключно на вивчення металевих виробів, а також найбільш масової і виразної категорії-ливарних форм. Ця тенденція сьогодні вже не є визначальною, однак, зберігається стабільний інтерес до характеристики найбільш металомістких категорій знарядь різних функціональних груп та інших виробів з металу, при цьому в дослідженнях останніх десятиліть найпильніша увага приділяється питанням типології і хронології [45, с. 9].

Особливо слід відзначити дослідження В.В. Отроценка, присвячене визначенню тимчасових і культурних особливостей використання металу в поховальних ритуалах зрубної спільності. Дослідником поховальні комплекси були проаналізовані окремо, у межах виділених ним раніше двох культур зрубної спільності – бережнівсько-маївської і покровсько-мосолівської. В результаті проведеної масштабної роботи автор прийшов до найбільш загальних висновків, згідно з якими в поховальних ритуалах зрубної спільності високий рівень металовиробництва і гірничої справи не відображений і, що базовими джерелами для вивчення даної сфери не є поховання фахівців, а матеріали поселень, гірничо-металургійних центрів, комплексів ливарних форм і скарбів [73, с. 4].

Аналіз джерел, наявних в нашому розпорядженні, показує, що матеріали могильників можуть дати істотну інформацію про рівень розвитку металообробного виробництва в епоху пізньої бронзи. Так, до теперішнього часу фонд джерел зрубної культури Північного Приазов'я налічує близько 1500 поховань, при цьому бронзові предмети були зустрінуті тільки в 44 поховальних комплексах, що становить близько 2,9% загального числа врахованих поховань [45]. Тенденцію до зниження питомої ваги поховань з металом при просуванні на південь в степові райони може наочно продемонструвати картографування приазовських зрубних могильників. Так, переважна більшість поховань з металом виявилися зосередженими на території південних відрогів Донецького Кряжа, в верхів'ях річок басейну

Азовського моря, в той час як могильники власне Приазов'я (Приазовські низовина і височина) насичені виробами з бронзи в значно меншому розмірі [3, рис. 1]. Приазовські поселення також дають незначні свідчення металообробного виробництва [44].

Особливо наочно тенденцію до зниження питомої ваги поховань з металом при просуванні на південь демонструє картографія комплексів з такою категорією металевого інвентарю, як бронзові ножі. З 11 відомих в Північному Приазов'ї поховань з ножами 9 локалізуються на кряжі і лише 2 - на території Приазовської височини З 11 відомих в Північному Приазов'ї бронзових ножів 9 з досліджених поховань (Астахове 22/8; Іванівка 1/1; Шахтарськ (Рясні могили) 9/1; Басань (Бабакова могила) 3/5; Клуніково 1/4; Калинове 1 / 2; Донецьк (Текстильник) 2-3 / 1; Дубовський 1/1; Благівка 2/1), а 2 - із зруйнованих курганів (Ханжонкове, Вугледар к.1) [44, с. 11].

Типологічно ножі з поховань Північного Приазов'я діляться на три групи: з ромбічним перехрестям (7 екз.) - типи Н-28, Н-30, Н-32 за Е.М. Черних; листоподібні без перехрестя (2 екз.) - типи Н-8, Н-10 за Е.М. Черних [5]; з масивним клинком з ребром і перехрестям (2 екз.) [104].

На практиці у повсякденному житті племен зрубної спільності кинджали несли відповідне семіотичне навантаження у поховальному обряді. У всіх випадках в похованнях зрубної культури Північного Приазов'я знаходилося по одному ножу. У похованнях вони часто розташовувалися поруч або серед залишків м'ясної їжі [74, с. 12].

Якщо взяти у розрізі соціальної структури зрубного суспільства В.В. Циміданов зазначає, що ножі зустрічаються в похованнях представників різних соціальних груп і у всіх випадках поховання були могилами дорослих. Ніж, швидше за все, маркував підвищений ранг і не був показником статусу [104].

Зрубне населення Приазов'я в своїй повсякденності відчувало певний дефіцит металу, на відміну від зрубних популяцій Донецького кряжа, які мали доступ до місцевих мідних піщаників. Саме на міднорудних покладах

Донецького кряжа в епоху пізньої бронзи функціонував гірничо-металургійний центр, пов'язаний з діяльністю місцевих зрубних популяцій. Мабуть, зрубне населення Приазов'я не входило до числа тих, хто контролював це родовище і, тому було відстороненим або обмеженим у можливостях металовиробництва на цій сировинній базі [73, с. 6].

Таким чином, аналіз джерел, наявних в нашому розпорядженні, показує, що матеріали могильників можуть дати істотну інформацію про рівень розвитку металообробного виробництва в епоху пізньої бронзи. Введення в науковий обіг свідок металовиробництва зрубної спільності в цілому і зрубної культури Північного Приазов'я зокрема в значній мірі поповнює банк джерел, що важливо для осмислення металовиробництва як системи

Таким чином, проблема історичної долі зрубної культури в Північному Приазов'ї є дискусійною в сучасній археологічній науці. Ми прийшли до висновку, що зміни природно-географічних, господарських та соціальних трансформацій в умовах життя носіїв зрубної культури в досліджуваному регіоні спричинило масовий відтік її носіїв у Причорноморський та Предкавказський регіон, але при цьому простежується тенденція тісного співіснування носіїв зрубної культури та сабатинівської на прикладі тотожності та подібності керамічного комплексу, що свідчить про їх етнокультурний взаємозв'язок та поширення ареалу етнічних контактів в добу пізньої бронзи.

2.2. Сучасний стан археологічних досліджень

Археологічна експедиція університету пройшла етап свого становлення ще у радянський час, оскільки є прямою спадкоємицею Маріупольської археологічної експедиції (МАЕ), існування якої припало на другу половину 80-х – початок 90-х роки минулого століття. З МАЕ невід'ємно пов'язана з

діяльність маріупольського археолога Володимира Костянтиновича Кульбаки (1954– 2009) [45a].

Відзначимо, що протягом всього часу свого існування з 1984 по 1992 роки. експедиція досліджувала переважно такі специфічні пам'ятки археології як курганні могильники. Роботи велися переважно на теренах Північно-Східного Приазов'я та басейну Сіверського Дінця у межах сучасних Донецької та Луганської областей. Створення МАЕ припало на час, який багато археологів називає «золотою» або «новобудовною добою» курганної археології. Вибір об'єктів був обумовлений або потребами господарського використання земель, на яких були розташовані кургани, або аварійним станом, в якому вони вже знаходилися в наслідок експлуатації земель. Саме тому дослідження мали рятувний характер. Такий стан речей мав ряд позитивних та негативних сторін. Позитивним явищем можна визнати те, що кошти та техніка на дослідження все ж таки виділялася. Це давало можливість врятувати від повного знищення сотні поховальних комплексів, залишених давнім населенням починаючи від доби енеоліту і закінчуючи пізнім середньовіччям [45a, с.73].

Таким чином була накопичена солідна джерельна база, що сприяє здійсненню наукових досліджень у царині соціальних, економічних, етнічних, релігійних та інших реконструкцій. Треба відзначити те, що подекуди розкопувалися окремі насипи з курганних груп, що заважали меліоративним системам. Це не давало можливості відстежити хронологічну динаміку створення всього некрополю, до складу якого входять всі кургани в групі. Ті об'єкти, що були частково зруйновані під час господарських робіт, або знаходилися на ділянці, яка систематично розорювалася, втрачали свою інформативність. Частина поховальних комплексів була знищена. Як правило, це найбільш пізні впускні могили, що знаходяться не глибоко від рівня сучасної поверхні. Багато курганів руйнувалися внаслідок розорювання насипів. Цей чинник не дозволяє відстежити стратиграфічну ситуацію в кургані, а значить унеможливорює реконструкцію процесу курганного

будівництва. Виходить так, що пам'ятка розкопана, поховання досліджені, а проблема їх відносної хронології та створення стратиграфічних колонок з метою розробки внутрішньої періодизації для кожної археологічної культури окремо залишається актуальною. Варто сказати, що ті могильники, які залишилися неушкодженими, або не потрапляли на ділянку, яка мала опинитися під забудовою, часто залишалися поза увагою дослідників «спокійно стояти» собі на орних полях та поступово зникати під сталевими плугами техніки [45а, с.74].

В перший рік своєї роботи МАЕ було розкопано курган розташований біля м. Маріуполя в урочищі Виноградники. Курган заввишки 4,2 м та діаметром близько 50 м був найбільшим у групі. В ньому було розкопано 10 поховань раннього та середнього етапу доби бронзи, що відносилися до ямної та раннькатакомбної культур. Одразу в трьох катакомбних похованнях (п. 1; 5; 8) знайдено рештки колісного транспорту, розламану навіпіл кам'яну стелу, металеві та кам'яні знаряддя праці, керамічний посуд [45а, с.75].

Варто сказати, що досліджений курган має велике значення, оскільки залишається єдиним у Приазов'ї, де були виявлені одразу три ранньокатакомбні могили з колесами та залишками візків. Антропоморфна стела, висота якої дорівнювала 2,1 м, затуляла вхід до катакомби (п. 8), має по всій довжині два паралельні пружка. Стели з аналогічним засобом декоративного оформлення, в матеріалах енеоліту-бронзи Степової України, автору невідомі. У наступному, 1985 році, польові роботи проводилися на околиці с. Калинівка Новоазовського району Донецької області (лівий берег р. Кальміус), де було досліджено два кургани, що містили 19 поховань ямної, ранньокатакомбної, інгульської, зрубної культур та доби раннього залізного віку [45а].

Поховання ямної культури характеризуються майже повною відсутністю інвентарю. Особливий інтерес викликає бронзовий ніж (к.1, п. 5), який має трохи загнуте лезо та був знайдений у дерев'яному футлярі.

Ранньокатакомбні могили Т подібні в плані, мали підпрямокутні вхідні шахти та камери, з'єднані за допомогою невеличких лазів. Супроводжуючий інвентар представлений прикрасами у вигляді металевих скроневих підвісок з бронзової проволочки у 1,5 оберти (к. 1, п. 8; к. 2, п. 9), пронизок з гвинтовою нарізкою та без неї, зроблених з трубчатих кісток та ікла собаки (к. 1, п. 8) [45а, с.73].

За нашими спостереженнями, подібний фетиш трапляються як правило в дитячих похованнях ямної та ранньокатакомбної культур степової України [1]. Пояснити це можна, на нашу думку тим, що дитина виступала як найменш захищений від злих сил індивід у спільноті, і вимагала додаткових обрядових дій. Реальною обставиною, що змушувала дорослих захищати дітей оберегами, могла бути висока смертність у дитячому віці. У 1986 році МАЕ під керівництвом В.К. Кульбаки дослідила курган «Розрита Могила», що був розташований близь с. Комінтернове Новоазовського району Донецької області. Заввишки курган дорівнював 1 м, діаметр – бл. 20 м був майже повністю зруйнований грабіжницькими ямами. Дослідженнями було виявлено 4 поховання, три з них можна віднести до зрубного часу. Інвентар доволі характерний для могил зрубного часу, – це керамічний посуд (горщики, гостроріберники, банки) [45а, с.75].

Особливу увагу привертаю п. 3, що представляло собою цисту, зроблену з каменю, викладеного горизонтальною кладкою. В могилі стояли дві посудини, але решток небіжчика не було. Ці ознаки дозволяють відносити це поховання-кенотаф до неординарних та припускати той факт, що при житті померлий був вищий за своїм соціальним рангом багатьох зі своїх співплемінників.

У 1987 році було досліджено кургани біля с. Стара Ласпа Тельманівського району Донецької області . В польовий сезон 1987 року також було відкрито і розпочато дослідження середньовічного ґрунтового могильника у межах м. Маріуполя [45а, с.73]. В розкопаному кургані були виявлені поховання доби бронзи, зокрема донецької катакомбної культури.

Останні викликають жвавий інтерес, оскільки знайдені за межами поширення цієї культури. Характер та наслідки проникнення носіїв донецької культури у Приазовські степи, зайняті в той час населенням інгульської катакомбної культури, міжкультурні взаємини носіїв цих культур, залишається актуальною темою для майбутнього дослідження. На східній околиці м. Маріуполя на правому березі Ляпинської балки було досліджено 33 поховання золотоординського часу. Хоча майже половина поховань взагалі не містила інвентарю, проте речі, знайдені в інших могилах представляють собою важливе джерело для дослідження [45а].

Інвентар могильника представлений кінською упряжжю (вудила, стремена), зброєю (лук, вістря стріл, колчан, булави, пластини від шкіряного панциру), прикрасами та елементами одягу (сережки, гудзики, намистинки) особисті речі та предмети побутового призначення (дзеркальця, сумочка, кресала, ножиці, прясла, площка, шильця тощо), астрагали, монети. Знахідки дозволяють датувати існування могильника другою половиною XIV ст., а поховальний обряд відображає переплетіння язичницьких та мусульманських традицій. Могильник Ляпинська балка належав населенню тих часів, коли відбувся занепад кочової золотоординської культури . У наступний 1988 рік дослідження проводилися північніше Приазов'я, – на Донецькому кряжі. Досліджувалися кургани біля с. Берестове та Кіндратівка Костянтинівського району Донецької області та біля с. Високе що поруч з м. Макіївка . Всього було досліджено 10 курганів та виявлено 44 поховання [45а, с.75].

Серед більш пізніх комплексів, розкопаних в цей рік, не можна не згадати поховання кіммерійського часу біля с. Високого (к. 5, п. 1). за обрядом поховання його можна віднести до пам'яток чорногорівського типу . Кістяк було покладено скорчено на правому боці в супроводі оселка, крем'яного відщепу та золотої сережки [45а, с. 76]. У наступному 1989 році МАЕ продовжила дослідження курганів бронзової доби біля с. Кіндратівка. Великий інтерес викликають комплекси катакомбного часу. Цікаво, що в двох похованнях донецької катакомбної культури (к. 3, пп. 4, 10) були

виявлені залишки шкіряних ковдр з орнаментом, аналогічним тому, що походить з кургану біля с. Берестове. Варто відзначити, що в ямному похованні цього ж кургану (к. 3, п. 13) на дні могили були простежені лінії у вигляді зігзагу та кутів. Можна припустити, що це фрагмент якогось орнаменту, що був також нанесений на шкіряну або іншу основу [43]. Ще в одній могилі донецької катакомбної культури (к. 3, п. 7) було відкрито поховання людини з деформацією черепа. Небіжчика супроводжувала напутня їжа (кістки тварини), горщик, астрагали та дві гральні кості біпірамідальної форми. Поверхня кісток заповірована, а на гранях нанесені знаки (крапки, рисочки) [45]. Доволі рідкісну знахідку для цього регіону представляють черепи з глиняним моделюванням обличчя, які були преставлені до кістяків у парному ранньокатакомбному похованні (к. 3, п. 14) [45а, с.73].

У 1989 році розкопки також проводилися і в Приазов'ї, зокрема було досліджено 4 кургани в групі «Могила циганки», яка налічувала 6 насипів, розташованих західніше с. Роздольне Старобішевського району Донецької області, в яких виявлено 23 поховання від доби бронзи до середньовіччя. Крім того, були проведені розвідки вздовж р. Капурки (правий приток р. Кальміусу), де було відкрито 5 місцезнаходжень, зокрема й доби бронзи. Також в цей польовий сезон було досліджено ряд зрубних поховань у курганах біля с. Камишувате Першотравневого району Донецької області. У наступних роках очолена В.К. Кульбакою експедиція розширила географію своїх досліджень. Роботи велися у межах Донецької, Луганської, Херсонської областей. У 1990 році досліджувалися кургани біля с. Комінтернове Новоазовського району, Красногорівка, Сокіл Ясинуватського району, Октябрьське Добропольського району Донецької області. Було досліджено серію різночасових поховань [45а, с.77].

У 1991 році були розкопані кургани в зонах новобудов біля м. Привілля Луганської області, с. Приморське та Орловське Новоазовського району Донецької області, біля с. Андріївка Скадовського району Херсонської

області та с. Щербані Вознесенського району Миколаївської області, де у 1992 році експедиція продовжила дослідження курганів. Переважна більшість відкритих комплексів відноситься до доби бронзи. У Херсонській та Миколаївській областях були відкриті й скіфські поховання, щоправда пограбовані та малоінформативні. Варто відзначити окрему знахідку в кургані біля с. Привілля, де було знайдено бронзовий шолом типу монтефортіно сарматського часу [45а, с.78].

Серед середньовічних комплексів виокремимо поховання кочівника, відкрите біля с. Орловське (к. 1, п. 5). Кістяк дорослої людини було поховано у вузькій могилі головою на південний захід. Небіжчика супроводжували рештки коня, залізні вудила, пряжки, ніж, чотири стріли, що знаходилися у берестяному колчані. За обрядоворитуальними ознаками цей комплекс був залишений печенігами і може датуватися X– XI століть. За обсягом та масштабом робіт, 1993 рік видався не такий продуктивний. У 1992 році будівники, що прокладали трубу водогону на західній околиці м. Маріуполя зруйнували частину кургану «Дід». Розкопки були розпочаті у 1993 рік, але мізерної суми, що була виділена до дослідження не вистачило. Буда розкопана лише східна пола кургану, висота якого сягає 6,5 м, а діаметр близько 60 м. Незважаючи на це, в ньому було знайдено 1 майже повністю зруйновано могилу ямної культури та два поховання катакомбного часу. Так, в одному з них (п. 2) було поховано дорослу людину з моделюванням обличчя по черепу та кам'яною сокирою [45а, с.78].

У 1995 році було досліджено ще одне парне дитяче поховання в цьому кургані. Більше ніякі наукові роботи не проводилися. З однієї сторони, напіврозкопаному кургану загрожує руйнація. З іншої – є сподівання, що цю пам'ятку археології вдасться у майбутньому дослідити на якісно новому рівні, а в найкращому випадку – зробити туристичний об'єкт у Маріуполі.

За період 1984 по 1995 роки експедицією під керівництвом В.К. Кульбаки було досліджено 62 кургани та 1 ґрунтовий могильник. Загалом було виявлено 274 поховання починаючи з енеолітичної доби і закінчуючи

пізнім середньовіччям. Шалений темп досліджень та брак часу, який витрачався на обробку знайденого матеріалу, написання звіту та графічні роботи не дозволив В.К. Кульбаці вчасно ввести навіть частину матеріалу у науковий обіг. Публікації створювалися набагато пізніше, коли МАЕ зникла, а на її місці з'явилася експедиція при створеному гуманітарному інституті, який пізніше стане університетом, а згодом отримав ще й статус класичного університету. Очолив експедицію МДУ знов таки В.К. Кульбака. У 1998 році були продовжені розкопки золотоординського могильника, де було відкрито ще 5 поховань [45а, с.79].

Також, на східній околиці м. Маріуполь було досліджено 2 кургани, де виявили 8 поховань зрубної культури. Інвентар представлений лише керамічним посудом [45]. На початку 2000-х рр. В.К. Кульбака, враховуючи складнощі фінансового характеру, віддав перевагу камеральним роботам. У 2006–2008 рр. студенти, що входили до складу експедиції МДУ приймають участь у розкопках у складі інших експедицій у Донецькій та Луганській областях. Такий темп роботи дав можливість почати В.К. Кульбаці осмислення накопиченого матеріалу [45а, с.76].

З 2009 року посаду начальника експедиції обіймає В.О. Забавін. З цього часу робота спрямована на виявлення нових пам'яток археології, обстеження стану тих, що були вже відомі. У польовий сезон 2010 року археологічна експедиція МДУ проводить розвідки у Володарському районі Донецької області. У результаті пошукових робіт на території району та огляду заводненої балки Полкової, лівого припливу р. Кальчик (правої притоки р. Кальміус), що проходить поблизу с. Кременівка були виявлені наступні пам'ятки: місцезнаходження епохи пізнього палеоліту, два поселення зрубної культури доби пізньої бронзи та кочовище епохи середньовіччя. Оцінюючи загальний стан археологічних об'єктів, слід зазначити, що найбільш піддається руйнуванню виявлене поселення доби пізньої бронзи біля с. Кременівка [45а].

Поселення знаходиться у 1,2 км на ПнПнС від с. Кременівка, по правому березі балки Полкової, на першій надзаплавній терасі (висота над рівнем води в струмку 4,5– 5,5 м). Місцевість не була зорана. Орієнтовна ділянка, на якій трапляються знахідки – 130×100 м. В кількох місцях фіксувалися значні скупчення каменів, які, можливо, є залишками жител. Знахідки представлені знаряддями праці та уламками посуду [45а, с.79].

Місцевим жителем на поселенні також була знайдена кам'яна сокира, що зберігається в Кременівському відділі краєзнавчого музею Володарського району. Цілком зрозуміло, що найбільш розповсюдженою категорією знахідок є уламки глиняного посуду. Кераміка прикрашена орнаментом, утвореним прокресленими лініями, вдавленнями, валиками і розчосами. Валики овальні або трикутні в перетині. Деякі прикрашені косими насічками або пальцевими вдавленнями. У 250 м від першого поселення було знайдено друге. Воно знаходилося на сусідньому мису нижче за течією струмка на правому березі балки Полкової, на першій надзаплавній терасі. Ділянка також не розорювалася. Пам'ятка фіксувалася за виявленими на поверхні кістками тварин і численними фрагментами чорноглиняної кераміки в вимоїнах дернового шару. Орієнтовна площа поширення знахідок – 50×100 м. Стратиграфію поселень простежити не вдалося, так як шурфування не здійснювалося. У 2 км на ПнПнС від с. Кременівка, в обривах правого високого берега на глибині 0,6-0,7 м від сучасної поверхні відзначені знахідки фрагментів червоноглиняної гончарної середньовічної кераміки і кістки тварин. Місцезнаходження можна ідентифікувати як кочовище салтово-маяцької культури. У 2011 році АЕ МДУ провела рятівні дослідження кургану біля с. Павлопіль Новоазовського району Донецької області. Курганна група у складі двох насипів, віддалених один від одного на 0,8 км знаходилася на гребні вододілу на лівому березі р. Кальміус. В цій місцевості річище звивається, виписуючи круті меандри. Південніше с. Павлопіль р. Кальміус різко повертає на північ, а біля с. Орловське знову на південь, тим самим утворюючи велику ділянку, що має місцеву назву

Гайдамацький Кут [45а, с. 80]. Розкопаний курган було сильно розорано. На момент розкопок, висота насипу сягала 0,5 м, діаметр – 20 м.

В кургані було досліджено 9 поховань, що за всіма ознаками відносяться до зрубної культури. Всі небіжчики лежали скорчено на лівому боці з орієнтацією у східний сектор з відхилом на Північ або Південь. В одному випадку могила (п. 8) представляла собою кенотаф. Поховальний супровід представлено горщиками, банкоподібним посудом та гострореберником. Варто відзначити таку деталь поховального ритуалу, коли в могилу, де було поховано дорослу та дитину (п. 5), поклали як цілий горщик, так і фрагменти від двох інших. Можна припустити, що уламок символізував цілу річ, згідно з первісним принципом «частина замість цілого». В контексті обряду посуд міг ставати символом, а також бути позбавлений цілісності, враховуючи те, що ця річ була задіяна саме в поховальному ритуалі [45а].

На початку ХХ ст. насип кургану використовувався як цвинтар, на що вказують поховання у домовинах та елементи одягу небіжчиків. Щоб запобігти руйнуванню сучасних поховань та інфекційних захворювань, частина східної поли, де з'являлися сліди сучасних поховань залишилась повністю не дослідженою.

У наступному, 2012 році, експедиція МДУ знову проводила розвідки з метою обстеження вже відомих пам'яток та виявлення нових у межах Новоазовського та Старобешевського районів Донецької області. Був пройдений багатоденний піший маршрут від північних околиць с. Калинівка (Лебединська сільрада) Новоазовського р-ну, через Ляпинську балку, огинаючи з заходу с. Виноградне (Ляпіне) і далі на схід вздовж узбережжя Азовського моря в напрямку сіл Широкіно і Безіменне Новоазовського р-на. Проводився огляд курганів біля с. Гусельщикове. Була уточнена ситуація на частково розкопаному поселенні Ляпинська балка, де раніше були досліджені шари епохи пізньої бронзи (зрубна культура) і середньовіччя (салтово-маяцька культура та золотоординський час) [45а]. Розвідувальний шурф,

загальною площею 8 м² був закладений вздовж течії струмка в балці в 70 м на південь від місця розкопок 1992 року безпосередньо біля обриву, що різко знижується до води. Шурф розміром 2×4 м підтвердив стратиграфічні спостереження, зроблені раніше, а також виявив ділянку, яка залишилася недослідженою та має культурний шар. У стратиграфічних розрізах вдалося простежити наступні шари: - Дерновий шар потужністю 0,1 м; - Чорний гумусовий шар потужністю 0,2-0,25 м; - Сіро-чорний шар потужністю до 0,4 м. Матеріал зустрічався на глибині до 0,75 м. Підйомний матеріал і знахідки, отримані в ході шурфування, являють собою фрагменти керамічного посуду, керамічне пряслице, прикрашені нарізними лініями астрагали, точильний брусок. Шурфування дозволило окреслити південну периферію поселення. Крім того, окремі уламки середньовічних амфор та кістки тварин були відкриті на лівому березі балки напроти вже відомого поселення. Кераміка доби бронзи представлена типовим для зрубної культури типом посуду з орнаментом, виконаним шляхом прокреслення ліній по сирий глині, наліпними пружками, штампом, рідше – шнуром. Середньовічний посуд представлений фрагментами як добре обпаленої кераміки (амфори), так і погано обпаленим посудом, чорним на зламі. Орнамент трапляється рідко, виконаний у стилі хвильових ліній, нанесених за допомогою гончарного круга[45а, с.80].

Протягом окресленого періоду розвитку археології в стінах Маріупольського держуніверситету його експедиціями досліджено чимало стародавніх пам'яток і накопичено неабиякий фонд джерел, серед яких переважна більшість репрезентує добу бронзи, зокрема зрубну культуру пізньобронзового віку. Таку перевагу зумовлено об'єктивними обставинами, що полягають у значній поширеності зрубних поселень і могильників на теренах Східної Європи, а відтак характерній для багатьох регіонів кількісне домінування цих пам'яток над археологічними свідченнями інших епох. Насиченість пам'ятками зрубної культури теренів Лівобережної України взагалі, а Надазів'я зокрема, створюють сприятливі умови для їхніх

археологічних дослідів з перспективою побудови узагальнених реконструкцій праісторичного минулого давньоіранських скотарських племен, що залюднювали обшири Надчорноморсько-Дона-Волго-Уральських степів.

Висновки до розділу 2

Археологічна експедиція університету пройшла етап свого становлення ще у радянський час, оскільки є прямою спадкоємицею Маріупольської археологічної експедиції (МАЕ), існування якої припало на другу половину 80-х – початок 90-х роки минулого століття. З МАЕ невід’ємно пов’язана з діяльністю маріупольського археолога Володимира Костянтиновича Кульбаки (1954– 2009) [45а, с.73].

Відзначимо, що протягом всього часу свого існування з 1984 по 1992 роки. експедиція досліджувала переважно такі специфічні пам’ятки археології як курганні могильники. Роботи велися переважно на теренах Північно-Східного Приазов’я та басейну Сіверського Дінця у межах сучасних Донецької та Луганської областей. Створення МАЕ припало на час, який багато археологів називає «золотою» або «новобудовною добою» курганної археології. Вибір об’єктів був обумовлений або потребами господарського використання земель, на яких були розташовані кургани, або аварійним станом, в якому вони вже знаходилися в наслідок експлуатації земель. Саме тому дослідження мали рятувний характер. Такий стан речей мав ряд позитивних та негативних сторін. Позитивним явищем можна визнати те, що кошти та техніка на дослідження все ж таки виділялася. Це давало можливість врятувати від повного знищення сотні поховальних комплексів, залишених давнім населенням починаючи від доби енеоліту і закінчуючи пізнім середньовіччям [45а, с.73].

Протягом окресленого періоду розвитку археології в стінах Маріупольського держуніверситету його експедиціями досліджено чимало стародавніх пам’яток і накопичено неабиякий фонд джерел, серед яких переважна більшість репрезентує добу бронзи, зокрема зрубну культуру пізньобронзового віку. Таку перевагу зумовлено об’єктивними обставинами, що полягають у значній поширеності зрубних поселень і могильників на теренах Східної Європи, а відтак характерній для багатьох регіонів кількісне

домінування цих пам'яток над археологічними свідченнями інших епох. Насиченість пам'ятками зрубної культури теренів Лівобережної України взагалі, а Надазів'я зокрема, створюють сприятливі умови для їхніх археологічних дослідів з перспективою побудови узагальнених реконструкцій праісторичного минулого.

РОЗДІЛ 3. ВПРОВАДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я У ПОЗАНАВЧАЛЬНУ РОБОТУ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

У незалежної держави чи не найважливішу роль відіграють завдання формування національної самосвідомості та історичної пам'яті українського народу. В їх реалізації суттєвим розбудові української чинником виступають археологічні дослідження, розвиток яких проходить у руслі загальних процесів національного і культурного відродження України. Потенціал археології відіграє велику роль не тільки як підґрунтя історичних і природничих наук, постачальник «місцевих фактів» для узагальнень у фундаментальних працях, а й як чи не єдиний засіб для одержання інформації про довкілля в масштабах села, міста, району, області.

Надзвичайно актуальним у сучасних умовах слід уважати історико-археологічні дослідження, які є масовими формами залучення громадськості до вивчення місцевої історії, що увібрали в себе досвід, набутий за минулі десятиріччя у науковій, пошуковій та популяризаторській роботі.

Використання археологічних матеріалів створює широкі можливості для виховання і поглиблення інтересу до історії.

Вивчення історії Маріуполя та його околиць з використанням археологічних даних у рамках шкільних гуртків та музеїв розпочалося з інтересу до давнини міста викладачів гімназій м. Маріуполя, що відобразилося у навчальному посібнику – «Мариуполь и его окрестности», виданий під редакцією директора Олександрівської чоловічої гімназії (1891-1906 рр.) Г.І. Тимошевського. У своєму нарисі про історію міста він розглянув розташування у Приазов'ї таких давніх населених пунктів, як Кремни, Саркел, Адомаха, Балестра. У 1893 році при Маріупольській чоловічій гімназії був створений історико-церковний археологічний музей. В ньому зберігалося 8 кам'яних статуй, які були придбані на кошти мецената Д.А. Хараджаєва. Місцевими старожитностями цікавився і викладач

приватної гімназії В.І. Гіацинтов – випускник Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту.

У 1917 році в м. Маріуполі, для поповнення вже існуючого гімназичного музею планувалися розкопки кургану біля Успенської церкви силами гімназистів під керівництвом М.Ф. Калініна.

У радянські часи археологія стає одним з напрямів позашкільної туристично-краєзнавчої роботи, методичними та організаційними центрами такої діяльності стають районні, міські та обласні будинки піонерів та станції юних туристів.

В археологічних дослідженнях Північного Приазов'я приймали участь члени археологічного клубу «Єврика» при Будинку піонерів та школярів м. Енакієво (керівник В.Ф. Клименко). У 1976 році вони працювали в складі Сіверсько-Донецької експедиції АН УРСР, а у 1986-1990 роках провели охоронні розкопки 40 курганів у Волноваському районі, де знайшли 70 поховань різних епох [66а].

Учасники археологічного гуртка при донецькому обласному Будинку піонерів та школярів (керівник А.І. Привалов) у 1973 році під час розвідки біля с. Стила знайшли печеру Архундияс Тарама з малюнками епохи бронзи. Повторно гурток був створений у 1985 році під керівництвом В.М. Горбова. У 1986 році гуртківці провели охоронні розкопки біля м. Новоазовськ у Широкої балки. Вони дослідили зольник на поселенні зрубної культури епохи бронзи, а біля нього розкопали курган [66а].

У 1981 році М.Л. Швецовим був створений гурток юних археологів при Донецькій обласній станції юних туристів, який проводив розкопки групи курганів у с. Самойлово Новоазовського району, де було знайдено святилище кочівника X століття. Гурток переріс у 1983 році у середньовічну археологічну експедицію, яка у 1987 році дослідила кочів'я епохи бронзи та проболгар у Новоазовському та Тельмановському районі .

Археологічну розвідку у Буряковій балці і у с. Мелекіно у 1984 році провели гуртківці Ждановського міського Будинку піонерів та школярів (

керівник Р.П.Божко). На місці давніх поселень у Першотравневому районі була зібрана кераміка салтово-маяцької культури.

При Орджонікідзевському районному Будинку піонерів м. Жданова В.К. Кульбака у 1984 році створив археологічний гурток. У тому ж році школярі та співробітники Ждановського краєзнавчого музею розкопали пошкоджений курган на західній околиці міста (Виноградники I). Ця ж експедиція у 1985 році розкопала у с. Калинівка Новоазовського району 2 кургани, а у 1986 році - курган у с. Комінтерново.

Таким чином, ми відзначаємо, що педагогічний потенціал археологічної науки був усвідомлений давно і застосовувався протягом тривалого часу. Досвід використання педагогічного потенціалу археології знайшов своє відображення в терміні «педагогічна археологія». Вперше він був введений А.М. Буровською у 1990 році. Д.В. Бровко в своїй статті «Феномен педагогічної археології», визначає це поняття як «інтегровану систему технологій, форм, методів організації пізнавальної, творчої, соціальної активності дітей, що має широку прогностичну спрямованість» [66а].

Термін «педагогічна археологія» застосовується лише для системи додаткової освіти. Метою своєї роботи ми бачимо у використанні педагогічного потенціалу археологічної науки в навчальному процесі на уроках історії загальноосвітньої школи. Під «педагогічним потенціалом» ми розуміємо здатність предмета (в нашому випадку - археології) впливати на свідомість і емоції учнів, стимулюючи інтерес дітей до досліджуваного матеріалу і формуючи моральні і пізнавальні, позитивні особистісні якості [1, с. 9].

Освітній компонент використання археологічного матеріалу на шкільних уроках передбачає знайомство учнів з додатковими історичними знаннями, що розширить їх уяву і доповнить відомості підручника. Наприклад, великий період історії людства - кам'яний вік - вивчається на основі даних археології та етнографії, через відсутність інших категорій

джерел. Не менш важливі археологічні дані при вивченні історії давніх слов'ян і інших народів, обійдених увагою авторів письмових джерел. У процесі вивчення історії із залученням археологічних матеріалів, формується повна, об'ємна картина минулого, яка зрозуміліша учням і легше ними засвоюється. В ході роботи з археологічними матеріалами на уроці історії, в учнів розвинеться логіка мислення, вміння індивідуальної пізнавальної роботи, сенсорна і рухова сфери, виробляться навички самостійного отримання знань.

Виховний компонент передбачає формування ціннісних орієнтирів і переконань учнів на основі особистісного осмислення соціального, духовного, морального досвіду минулого та сьогодення.

Особливу увагу в цьому відіграє археологічна гурткова робота, яка пов'язана з основними формами реалізації навчально-виховного процесу: теоретичного курсу з світової та української археології, участі школярів у польових дослідженнях (розвідках та розкопках), камеральній обробці добутого матеріалу, в його науковій інтерпретації та пропаганді.

Таким чином, ми відзначаємо, що педагогічний потенціал археологічної науки був усвідомлений давно і застосовувався протягом тривалого часу. Використання археологічного матеріалу на уроках історії відіграє дуже велику роль у формуванні освітньої та виховної компетенції, яка повинна реалізуватися через широку мережу археологічних гуртків і клубів у співробітництві з археологічними стаціонарними експедиціями при університетах та закладах позашкільної роботи.

У 2019/2020 н. р. на базі КЗ «Маріупольська загальноосвітня школа І-ІІІ ст. №25 Маріупольської міської ради Донецької області» був створений історико-археологічний гурток «АРТЕФАКТ» під керівництвом вчителя історії Бородай М.Е. для проведення археологічних досліджень у співпраці з Археологічною експедицією МДУ під керівництвом к.і.н В.Забавіна.

Програма гуртка складена на основі навчальної програми позашкільної освіти гуманітарного напрямку «Історичні науки» Рекомендовано

Міністерством освіти і науки України (лист від 08.04.2016 р. № 1/11-4657), Київ 2016 рік.

Завдання гуртка полягає у поглибленні знань учнів про найдавнішу історію людства, вихованні активних пропагандистів історії та культури шляхом формування «пам'яткоохоронної свідомості», навчанні основам теорії і практики археологічного краєзнавства, допрофесійній підготовці майбутніх археологів.

Програма розрахована на учнів середнього та старшого шкільного віку, які протягом 3 років будуть вивчати матеріал основного рівня 1-го, 2-го та 3-го років навчання.

Заняття проводяться як теоретичні, так і практичні, наприклад, 2 академічних години теоретичних занять, 4 академічних години – практичні. Теоретичні заняття відбуваються в аудиторіях навчального закладу, практичні – в музеях, лабораторіях наукових археологічних установ, на археологічних пам'ятках на місцевості, в бібліотеках та архівах.

Програма передбачає поглиблене вивчення найдавнішої історії людства, дописьмовий період історії, що базується виключно на археологічних джерелах. Вона побудована за принципом «від простого до складного, від відомого до невідомого» на матеріалах загальних археологічних понять, ілюстрована прикладами з історії відомих світових цивілізацій, із переходом до поглибленого вивчення археологічної карти України, що створює передумови для переходу до власних наукових рефератів та досліджень (наприклад, у складі Малої академії наук).

Теоретична частина тісно переплітається із обов'язковими практичними заняттями, на яких закріплюються отримані теоретичні знання, набуваються навички роботи з археологічним матеріалом, науковою та архівною літературою, навички польових та камеральних робіт, надається допомога науковим установам в обробці масового археологічного матеріалу, відбувається ознайомлення з музейними скарбницями, архітектурними та історичними пам'ятками, виконуються завдання наукових шефських установ.

Практична частина курсу покликана закріпити набуті теоретичні знання, отримати необхідні навички роботи із археологічним матеріалом, а також навички базових туристських вмінь і навичок, необхідних під час археологічної практики, на екскурсіях та пошукових дослідженнях.

До тематики кожного року навчання додані теми базових знань з туризму, техніки безпеки та долікарської медичної допомоги у польових умовах. Знання з техніки туризму та елементарні медичні навички необхідні археологам під час археологічних досліджень. Ці блоки тем присутні у всіх типових програмах туристсько-краєзнавчого напрямку.

Кількість гуртківців на 01.09.2020 рік складає 18 учнів середньої та старшої школи.

У 2018 року гуртківцями була проведена краєзнавче дослідження за темою: «Археологічні пам'ятки Північного Приазов'я: перспективи та стан дослідження», результати якого були презентовані на засіданні Студентського історико-археологічного товариства МДУ.

Основний акцент гуртківцями робиться на популяризації археологічних досліджень на Донеччині, у ЗЗСО№25 була створена серія археологічних буклетів «Археологія Донеччини», де розповідалося про відомі дослідження маріупольського археолога В.Кульбаки.

Окрім цього гуртківцями була розроблена концепція археологічної періодичної преси « Археологія Маріуполя». Особливу увагу приділяється гуртківцями проблема історії вивчення старожитностей Маріуполя

Велике значення надається екскурсійній роботі з гуртківцями, адміністрацією ЗЗСО № 25 у жовтні 2018 року був підписан план співпраці з Музеєм історії та археології МДУ, в рамках якого гуртківці можуть працювати з фондами музею, використовуючи цей матеріал у наукових дослідженнях.

У 2020 н.р. гуртківці прийняли участь у проєкті «Mariupol Spase for Trast», а також у безпековій студії на тему: « Побудова співпраці з поліцією через спільний захист культурних пам'яток»

Кожний рік навчання завершується участю гуртківців у роботі археологічної експедиції.

На опрацювання навчального матеріалу відводиться по 216 годин на кожний рік.

Метою програми є набуття особистістю компетентностей у процесі занять археологічним краєзнавством.

Основні завдання програми полягають у формуванні таких компетентностей:

1. Пізнавальна компетентність:

- отримання глибоких знань з історії первісного суспільства, стародавнього світу, середньовіччя як України, так і всього світу;
- отримання знань з курсу «Основи археології» із вивченням основних понять археологічної науки, археологічних культур України та світу;
- отримання знань про історичні та природні пам'ятки України, про їх туристичний та екскурсійний потенціали;
- отримання базових знань з туристської техніки;
- набуття первинних знань з техніки безпеки життя та медичної азбуки.

2. Практична компетентність:

- отримання навичок практичної археологічної роботи – камеральна обробка археологічних матеріалів, ведення польових робіт та польової документації;
- отримання навичок первинної реставрації та консервації археологічних матеріалів;
- отримання навичок базових туристських знань, вмінь і навичок: установлення намету, розведення вогнища, приготування їжі в польових умовах, облаштування території наметового табору;
- набуття навичок першої долікарської допомоги.

3. Творча компетентність:

- отримання навичок роботи з науковою літературою та першоджерелами, вміння аналізувати та систематизувати отримані знання, чітко і логічно формулювати свої думки та викладати їх у формі наукових робіт, практика виступів на конференціях – усе це є частиною наукової праці;

4. Соціальна компетентність:

-допрофесійна підготовка майбутніх науковців, допомога у виборі професії;

-виховання патріотизму, інтересу та поваги до минулого, культури та традицій народів, що населяли нашу землю в давнину, до витоків українського народу, що є часткою всього людства, виховання дбайливого ставлення до природи, пам'яток історії та культури;

- здатність вихованців пропагувати надбання історії та культури України;

- через формування дитячого колективу, спілкування дітей різних вікових категорій – формування чіткої життєвої позиції, вміння орієнтуватись у складних умовах сучасності.

У програму гуртка «АРТЕФАКТ» покладено базові блоки:

- археологія України;
- туристська підготовка;
- фізична підготовка, правила дотримання санітарних норм та гігієни.

Керівник гуртка, враховуючи рівень підготовки, вік, інтереси вихованців, стан матеріально-технічної бази навчального закладу, в якому працюють гуртки, в установленому порядку може вносити зміни до розподілу навчального часу на вивчення тем програми.

На екскурсії та практичні заняття відводиться, як правило, 4 години, на одноденну подорож – 8 годин, дводенну – 14 годин, триденну – 22 години.

Контроль за ефективністю занять проводиться протягом навчального року. На початковому рівні це – повторення, опитування, тестування, ігри-вікторини. Після вивчення певного блоку тем проводяться контрольні залікові роботи як теоретичного, так і практичного плану.

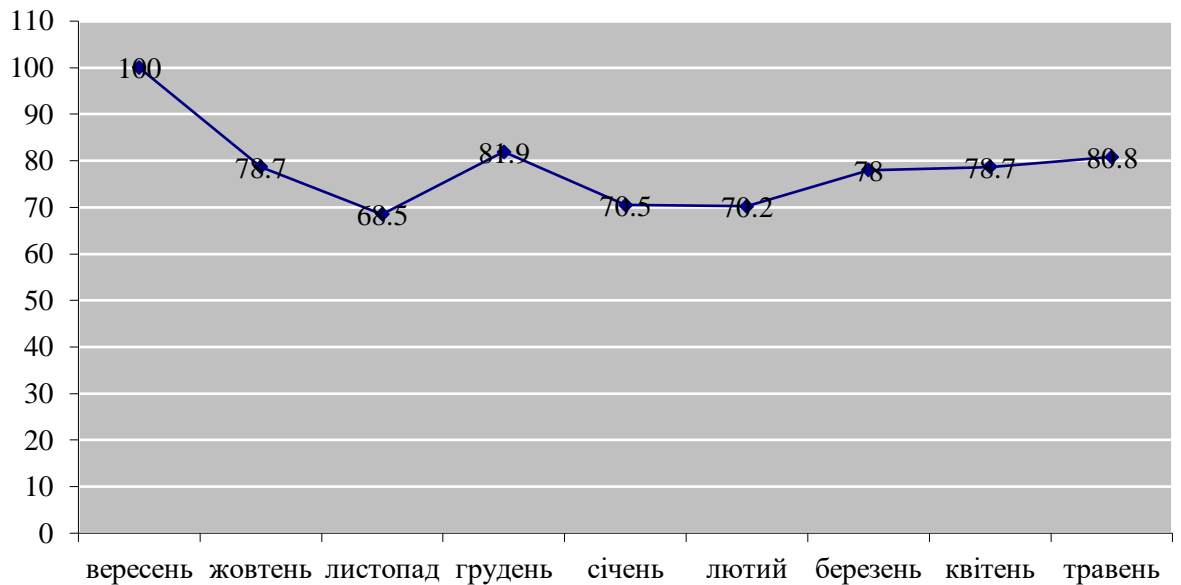
По закінченню навчального року – підсумкові залікові заняття. На основному етапі застосовуються ті ж методи перевірки знань, але додається розробка учнями певних індивідуальних тем, виконання індивідуальних завдань та доповідь на занятті.

До системи заохочень учнів входять подяка, нагородження науковою літературою, доручення більш складного та цікавого завдання, висунення до керування групою у виконанні якихось справ, участь в археологічній експедиції, рекомендація до участі у конференції.

У перші тижні занять необхідно провести батьківські збори, де розповісти про план роботи гуртка, розклад занять та необхідне особисте спорядження юного туриста-краєзнавця для практичних занять та подорожей.

З метою ефективного засвоєння учнями систематизованих знань, умінь та навичок використовуються засоби навчання відповідно до чинного Типового переліку навчально-наочних посібників і технічних засобів навчання для художньо-естетичних, еколого-натуралістичних, туристсько-краєзнавчих і науково-технічних позашкільних навчальних закладів.

**Рис. 3.1. Моніторинг відвідування вихованців занять
за 2018-2019 н.р.**

Аналіз стану відвідування занять вихованцями за 2018-2019 н.р. показав, що не всі вихованці відвідують кожне заняття гуртка протягом року. Причиною цього є: поважні причини (погодні умови, кількість навантаження уроками в школі, сімейні обставини, накладки з іншими заняттями гуртків), хвороби дітей.

При вивченні стародавньої історії України важливе значення мають археологічні матеріали. Їхнє виявлення, охорона й дослідження можливі не тільки на академічному рівні, а й завдяки участі в наукових пошуках учнів старших класів, студентів. Залучити їх до такої роботи, навчити методики опрацювання археологічних джерел, виховати потяг до наукових досліджень є одним з важливих навчально-виховних завдань середніх і вищих освітніх закладів.

Сучасна загальноосвітня школа перебуває на важливому етапі розвитку, зумовленому змінами, що відбуваються в суспільстві. Час покладає на школу відповідальність за всебічне виховання майбутніх поколінь громадян, формування в них високих моральних якостей, почуття історичної

спадковості, дбайливого ставлення до матеріальних і природних багатств та історико-культурної спадщини.

У зв'язку з цим одним з головних завдань у галузі освіти є вимога зробити викладання якнайбільш професійно грамотним, цікавим, доступним і неординарним й водночас збагатити його елементами науковості, творчого підходу, дослідницького пошуку, підсилити його патріотично-виховну спрямованість. Здійснення цього можливе за умови поєднання різних форм аудиторної і позакласної роботи.

Приступаючи до створення гуртка, вчитель повинен усвідомлювати, що це неразовий захід, а тривала, багаторічна, копітка праця з багатьма невідомими й досить віддаленим фінішем, адже навіть за наявності сприятливих умов завершення роботи можливе не раніше, ніж за три - чотири роки, впродовж яких учитель усією силою свого педагогічного таланту інтерес у юних дослідників повинен не лише підтримувати, а й допомагати йому знайти спосіб реалізуватися бодай у невеликому, але самостійно досягнутому результаті.

Специфіка й перспектива шкільного археологічного гуртка полягають у тому, що він має практично необмежені можливості нових наукових відкриттів. Адже, як відомо, археологічних знахідок немає лише там, де їх не шукають [3]. Звичайно, пошук таких матеріалів полегшується для гуртківців сільських шкіл у навколишній, звичній, добре відомій місцевості. Збір підйомного археологічного матеріалу може не тільки підтвердити важливість виконуваної учнями конкретної наукової роботи, але нерідко приводить до виявлення нових, невідомих пам'яток. Весною або восени, коли поля ще не вкрилися сходами або вирощений урожай уже зібраний, на місцях стародавніх стоянок і поселень добре видно уламки посуду й кістки тварин, залишки жител та виробничих майданчиків. Діти - великі ентузіасти польової роботи. Попереднє вивчення відповідних інструкцій допоможе юним дослідникам правильно провести пошуки [4]. Ретельний опис, фіксація знахідок на місці, необхідні зарисовки й фотографування, складання

найпростіших планів-схем місцевості - уже початок самостійної діяльності учнів. Камеральне опрацювання матеріалів (сортування, чистка, реставрація, шифрування, складання опису) ще більше переконують дітей у важливості виконуваної ними роботи, і їм неважко буде пояснити, що ніяке, навіть найвидатніше відкриття в археології неможливе без подібних операцій. Не слід при цьому забувати й про те, що безпосередній контакт з археологічним матеріалом, пряме прилучення до давнини не можуть не впливати благотворно на дітей, не можуть не викликати в них позитивних емоцій. Це, без сумніву, конкретизує вивчення історії рідного краю, загострює патріотичні почуття, робить школярів щирішими, серйознішими, відповідальнішими.

У подальшому в старших класах ті ж члени гуртка зможуть виконати більш складні завдання і приступити до наукового опрацювання матеріалу. Теми обраних досліджень можуть бути найрізноманітнішими, загальними й конкретними - варіанти їх необмежені.

Але досвід переконує, що учням важко обрати тему. Не можна, щоб діти займалися творчою роботою «взагалі». Вона повинна бути посиленою, чітко визначеною, способи її виконання доступними, кінцевий результат зримим. Тема, звичайно, легше формулюється після того, як учням надається можливість узяти безпосередню участь у дослідницькій роботі й предметно ознайомитись із старожитностями. При цьому нерідко діє неписаний закон - пріоритет знайомства з конкретним археологічним матеріалом, внаслідок чого саме цей, перший, матеріал (період) стає найбільш цікавим і бажаним.

Вибір теми визначає і подальшу роботу з нею: вивчення відповідної літератури і складання бібліографії, створення альбому малюнків, схем і креслень, підбір аналогій. Нарешті, можливий і перший підсумок роботи з обраної теми, яким є написання реферату й апробація його перед членами гуртка. У ньому обов'язково мусять бути присутні елементи самостійного творчого пошуку.

З педагогічної точки зору надзвичайно важливо не випустити з уваги особливості дитячої психології: учень хоче й повинен обов'язково бачити конкретні наслідки своєї роботи, відчуті реакцію на них оточення, своїх ровесників. Важливо не загасити прагнення школярів до пошуку й стимулювати в них розвиток однієї з найнеобхідніших для археолога та і взагалі для історика якостей: розвивати фантазію, уміння уявити собі події минулого, подумки реконструювати, відтворити конкретну ситуацію, образ, подію.

Найпростіша й найдоступніша спроба реконструкції - репродукування з елементами етнографії: відтворення рис побуту, одягу, зброї, прикрас і знарядь праці, їхнє використання [6, 71 - 75].

Завершенням три-чотирирічних зусиль юного дослідника та його керівника можуть бути тези або наукова публікація, хай невелика, але самостійна й створена на основі опрацювання нових археологічних матеріалів. Отже, йдеться про чи не найсерйозніший з типів дослідницької діяльності учнів.

Але варто зазначити, що багатство й різноманітність археологічних пам'яток в Україні, у краї, далеко не достатня їхня вивченість в окремих регіонах передбачають чимало практичної роботи. А саме: виявлення та облік археологічних пам'яток силами гуртківців, складання характеристик їхнього сучасного технічного стану з оглядом та описом поверхні та необхідними вимірами, догляд за пам'ятками, ведення щоденників з конкретними спостереженнями за їхнім використанням і збереженням. Можна навести чимало прикладів громадянської активності школярів, їхньої сумлінності в охоронних діях, що призводило до врятування унікальних пам'яток старовини. Дуже важливо підтримувати в учнях віру в те, що саме їхні зусилля та участь потрібні в збереженні і вивченні старожитностей. Проживаючи в рідній місцевості, вони мають можливість постійно стежити за станом пам'яток, фіксувати зміни і порушення в їх використанні. Подібна

діяльність членів шкільних історичних, краєзнавчих гуртків цілком може розглядатися як робота важливого державного значення.

Наведені пропозиції не вичерпують можливих форм організації дитячої дослідницької діяльності, стосуються лише декотрих з них. Суттєво те, що подібна позакласна робота має глибокий, очевидний суспільний зміст і цілком реальна за умови максимальної, постійної, систематичної активності і належної професійної підготовки вчителя історії [7].

Таким чином, у 2018/2019 н. р. на базі КЗ «Маріупольська загальноосвітня школа І-ІІІ ст. №25 Маріупольської міської ради Донецької області» був створений історико-археологічний гурток «АРТЕФАКТ» під керівництвом вчителя історії Бородай М.Е. для проведення археологічних досліджень у співпраці з Археологічною експедицією МДУ під керівництвом к.і.н Забавіна В.О.

3.2. Результати впровадження гурткової роботи в закладі загальної середньої освіти

У 2018/2019 н. р. на базі КЗ «Маріупольська загальноосвітня школа І-ІІІ ст. №25 Маріупольської міської ради Донецької області» був створений історико-археологічний гурток «АРТЕФАКТ» під керівництвом вчителя історії Бородай М.Е. для проведення археологічних досліджень у співпраці з Археологічною експедицією МДУ під керівництвом к.і.н Забавіна В.О у літній період гуртківці змогли закріпити на практиці отримані практичні навички та теоретичні знання в рамках занять гуртка, результатом цього стала участь гуртківців у проведенні археологічної практики на базі Археологічної експедиції МДУ.

Археологічна практика покликана закріпити теоретичні знання гуртківців з курсу археології та інших історичних дисциплін, показати всю багатоманітність археологічних та історичних джерел, захопити молодь романтикою наукового пошуку, пробудити любов до обраної галузі знань і майбутньої професії.

Археологічна практика обов'язково повинна мати характер польової експедиційної роботи. У цьому полягає її велике організуюче і навчальне значення. Вона допомагає студентові не лише засвоїти основи наукових методів польових археологічних досліджень, а також пізнати дух експедиційної праці, сприяє згуртуванню дружнього колективу.

За час практики гуртківець має набути певних знань, засвоїти навички наукового вивчення археологічних пам'яток. Під час практики треба звертати значну увагу на прищеплення певних практичних навичок, необхідних викладачеві історії і класному керівникові для проведення позакласної роботи в школі. У навчально-методичному процесі слід не забувати про виховну роботу: формуванню патріотизму, вихованню любові до рідного краю, до України та її історичного минулого.

Навчальна практика не може обмежуватись споглядально-ознайомлювальним характером, а повинна включати елементи дослідницького, творчого підходу до роботи. Це необхідно враховувати в кожному випадку як при складанні плану проведення практики, так і в ході його реалізації.

Дослідження певної археологічної пам'ятки можна спланувати на кілька років наперед, що дасть змогу залучити до творчої дослідницької роботи не тільки першокурсників, а й студентів старших курсів, які працюють над курсовими і дипломними роботами на історико-археологічну та краєзнавчу тематику. Це забезпечить згуртування студентів історичного факультету, естафету передачі кращих традицій експедиційної роботи і життя, а першокурсники отримають необхідну допомогу в перші дні археологічної практики.

Під час польової археологічної практики майбутні вчителі історії повинні набути умінь та навичок для того, щоб проводити аналогічну історико-краєзнавчу роботу з учнями середніх шкіл. Тому слід відповідними чином опрацювати методику її організації і проведення, акцентуючи увагу

студентів на тому, що це може стати певним прототипом їхньої майбутньої роботи з школярами.

Наприкінці практики рекомендується влаштувати підсумкову конференцію для узагальнення наукових, педагогічних та методичних результатів практики.

На базі колекції зібраних матеріалів, яка щороку поповнюється, рекомендується силами студентів за відповідних умов створювати в університеті навчальні кабінети з краєзнавства та археології.

Перед початком археологічної практики необхідно з провести одне-два організаційних заняття, а потім, вже під час практики, кілька теоретичних занять з таких питань:

1. Завдання і зміст археологічної практики як форми навчання. Значення практики для прищеплювання навичок самостійної науково-дослідної роботи, а також практичних умінь, необхідних учителеві історії та класному керівникові.
2. Обговорення плану роботи, яку належить виконати. Поділ учасників практики на дослідницькі групи і підгрупи.
3. Організація праці і побуту навчальної групи в умовах польової роботи, походу, табірної життя. Закріплення у студентів навичок практичної організації походу і польового табору.
4. Опрацювання методики наукових польових археологічних досліджень.

Складові частини археологічної практики

Підготовка експедиції: вибір об'єктів дослідження, визначення основної мети і завдань, складання конкретної програми практики, організаційні питання.

1. Організація польового табору: вибір місця, розпланування табору, встановлення наметів. Затвердження режиму дня. Лекція по техніці безпеки. Організація життя студентського колективу у польовому таборі на засадах

самообслуговування. Формування практичних навичок організації багатоденного походу і польового табору з учнями середньої школи.

2. Розкопки археологічних пам'яток. Кургани. Розмітки курганів за секторами і траншеями, розкопки за шарами. Складання польових креслень: загального плану кургану в масштабі 1:20 та окремих частин у масштабі 1:10, зарисовка окремих деталей. Основні принципи розкопок курганів: дослідження насипу, накреслювання профілю бровок, викиду, фіксація знахідок на кресленні, зачищення шарів, виявлення могильних ям, описування поховань. Ведення польового щоденника розкопок, складання польового опису, польова консервація і впакування матеріалів.

3. Розкопки стародавніх поселень. Вибір місця для розкопок на території поселення. Розпланування розкопу на поселенні, квадратна сітка, брівки. Основний принцип розкопок поселень за шарами. Плани шарів і профілі, бровок. Фіксація знахідок на кресленнях. Захищення шарів і бровок, дослідження окремих археологічних об'єктів: западин землянок, слідів від наземних жител, господарчих ям, кострищ тощо. Накреслювання і масштабні зарисовки археологічних об'єктів, фотографування з візуванням.

4. Ведення щоденника практики. Польове визначення археологічного матеріалу, польова обробка і консервація археологічних знахідок.

5. Проведення підсумків археологічної практики. Перевірка щоденників археологічної практики у студентів.

6. Керівник археологічної експедиції складає науковий звіт про виконані дослідницькі роботи для Польового комітету Інституту археології НАН України та Центру охорони і досліджень пам'яток археології управління культури Донецької облдержадміністрації.

Структура і погодинний розпис археологічної практики:

Загальна тривалість археологічної практики – 3 тижні.

Підготовка до археологічної практики – 3 години.

Включає:

– організаційні питання;

- підготовка спорядження;
- науково-методична консультація.

Виїзд і прибуття на місце проходження археологічної практики – 3 години.

Облаштування польового табору – 6 годин. Включає:

- встановлення наметів;
- підготовка побутово-господарчих об'єктів;
- організація чергування;
- організація ночівлі і відпочинку;
- інструктаж по техніці безпеки і збереженні довкілля.

Теоретичні заняття – інструктаж по методиці польових археологічних досліджень – 2 години.

Лекція про археологічні та історичні пам'ятки краю – 2 години.

Підготовка до археологічних розкопок і розвідок – 2 години.

Включає:

- визначення місця розкопу чи маршруту розвідок;
- розподіл обов'язків;
- підготовка і комплектування спорядження.

Робота на розкопках чи розвідках – 72 години.

Згортання польового табору і від'їзд. Проведення підсумків археологічної практики і оцінки кожного студента – 6 годин.

Всього тривалість навчальної практики – 90 годин.

В рамках циклу навчальних занять в учнів були сформовані основні компетентності. *Пізнавальна компетентність*:

- отримання глибоких знань з історії первісного суспільства, стародавнього світу, середньовіччя як України, так і всього світу;
- отримання знань з курсу «Основи археології» із вивченням основних понять археологічної науки, археологічних культур України та світу;

- отримання знань про історичні та природні пам'ятки України, про їх туристичний та екскурсійний потенціали;
- отримання базових знань з туристської техніки;
- набуття первинних знань з техніки безпеки життя та медичної азбуки.

Практична компетентність:

- отримання навичок практичної археологічної роботи – камеральна обробка археологічних матеріалів, ведення польових робіт та польової документації;
- отримання навичок первинної реставрації та консервації археологічних матеріалів;
- отримання навичок базових туристських знань, вмінь і навичок: установа намету, розведення вогнища, приготування їжі в польових умовах, облаштування території наметового табору;
- набуття навичок першої долікарської допомоги.

Творча компетентність:

- отримання навичок роботи з науковою літературою та першоджерелами, вміння аналізувати та систематизувати отримані знання, чітко і логічно формулювати свої думки та викладати їх у формі наукових робіт, практика виступів на конференціях – усе це є частиною наукової праці;

Соціальна компетентність:

- допрофесійна підготовка майбутніх науковців, допомога у виборі професії;
- виховання патріотизму, інтересу та поваги до минулого, культури та традицій народів, що населяли нашу землю в давнину, до витоків українського народу, що є часткою всього людства, виховання дбайливого ставлення до природи, пам'яток історії та культури;
- здатність вихованців пропагувати надбання історії та культури України;

- через формування дитячого колективу, спілкування дітей різних вікових категорій – формування чіткої життєвої позиції, вміння орієнтуватись у складних умовах сучасності.

Курс гуртка «АРТЕФАКТ» спрямовано на досягнення загальної мети шкільної історичної освіти, сформульованої у програмі з історії для загальноосвітньої школи: формування в учнів самоідентичності та почуття власної гідності на основі осмислення соціального і морального досвіду минулих поколінь, розуміння історії і культури України в контексті загального історичного процесу. Разом з тим, оскільки п'ятикласники уперше ознайомлюються з навчальним предметом «Історія», курс виконує і спеціальні завдання:

- формування уявлень і початкових знань учнів про історію як галузь людських знань, як науку, що має свій предмет вивчення і свої методи дослідження;

- набуття учнями початкових предметних умінь у контексті відповідних компетентностей;

- розвиток у школярів інтересу до предмета та мотивації до його вивчення.

В основі формування змісту курсу лежить методологічне положення про роль і місце історії в житті суспільства, розуміння сенсу змін в житті окремої людини і всього людства на тлі історичного процесу в часі і просторі.

Беручи до уваги вікові особливості пізнавальної діяльності дітей 10–11 років, в учнів мають бути сформовані первинні поняття та уявлення про розвиток людства, предмет вивчення і суспільну роль історії як науки і як живої пам'яті про життя людей у минулому. Вони мають також опанувати на початковому рівні (уміти оперувати) значною кількістю історичних термінів. Зрозуміло, що успішність учнів у навчанні історії може бути досягнуто за умови опанування учнями уміннями і навичками опрацювання навчального історичного матеріалу, тому саме це є предметом спеціального

відпрацювання на уроках з курсу. Передбачається також ознайомлення дітей з історичними джерелами різних типів, як письмовими, так і речовими, включаючи пам'ятки культури, що формують навколишнє історичне середовище.

Зміст пропедевтичного курсу передбачає, що після його вивчення учні будуть:

- знати і розуміти, що таке історія, як відбувається відлік часу в історії, як історики довідуються про минуле.
- застосовувати набуті знання та вміння для того, щоб визначати тривалість і послідовність історичних подій, співвідносити рік із століттям, розрізняти умовні позначки і знаходити місця історичних подій на карті,
- знаходити у підручнику, адаптованому тексті документа та на історичних ілюстраціях відповіді на запитання і складати розповідь про подію або постать за запропонованим учителем алгоритмом,
- зіставляти окремі події з історії родини з історією рідного краю та України, виявляти ставлення до історії, окремих подій та вчинків історичних діячів, оцінювати роль громадян, музеїв та історичної науки у збереженні минулого.

За результатами вивчення курсу учні мають набути таких предметних компетентностей:

- позначати на лінії часу запропоновані вчителем дати подій, співвідносити рік зі століттям або їх частинами при не обов'язковому співвіднесенні з подіями; визначати (за вказаними датами) послідовність та тривалість подій, віддаленість від сьогодення;
- орієнтуватися на адаптованій історичній карті, показувати на ній територію України, її головні міста та рідне або найближче місто (село); основні події, зазначені у тексті параграфів.
- свідомо читати текст підручника, переказувати його основний зміст; відрізняти художній та науково-популярний історичні тексти; знаходити в тексті відповіді на поставлені запитання або ставити по кілька запитань до

нього; складати простий план, добирати назву, знаходити в тексті історичні поняття і терміни та витлумачувати їх на основі тексту;

- отримувати певну інформацію з різноманітних адаптованих історичних джерел, насамперед документальних та візуальних, робити нескладні висновки, узагальнення;

- на основі тексту стисло розповідати про історичну постать, складати план перебігу історичної події та кількома реченнями розповідати про неї на основі тексту, висловлювати нескладні оцінні судження щодо історичних постатей і їх діяльності;

- описувати історичні пам'ятки різних епох, правильно застосовуючи необхідні терміни; визначати приналежність зображених на історичних ілюстраціях пам'яток, портретів історичних діячів до певних епох.

З метою набуття школярами історичної та інших компетентностей, у відповідності до державних вимог до загальноосвітньої підготовки учнів окремою структурною складовою програми вперше стають спеціальні *гурткові заняття*. Практичні заняття з історії відрізняються від практичних та лабораторних робіт з природничих предметів.

Висновки до розділу 3

У 2018/2019 н. р. на базі КЗ «Маріупольська загальноосвітня школа І-ІІІ ст. №25 Маріупольської міської ради Донецької області» був створений історико-археологічний гурток «АРТЕФАКТ» під керівництвом вчителя історії Бородай М.Е. для проведення археологічних досліджень у співпраці з Археологічною експедицією МДУ під керівництвом к.і.н Забавіна В.О у літній період гуртківці змогли закріпити на практиці отримані практичні навички та теоретичні знання в рамках занять гуртка, результатом цього стала участь гуртківців у проведенні археологічної практики на базі Археологічної експедиції МДУ.

Археологічна практика покликана закріпити теоретичні знання гуртківців з курсу археології та інших історичних дисциплін, показати всю багатоманітність археологічних та історичних джерел, захопити молодь романтикою наукового пошуку, пробудити любов до обраної галузі знань і майбутньої професії.

Курс гуртка «АРТЕФАКТ» спрямовано на досягнення загальної мети шкільної історичної освіти, сформульованої у програмі з історії для загальноосвітньої школи: формування в учнів самоідентичності та почуття власної гідності на основі осмислення соціального і морального досвіду минулих поколінь, розуміння історії і культури України в контексті загального історичного процесу. Разом з тим, оскільки п'ятикласники уперше ознайомлюються з навчальним предметом «Історія», курс виконує і спеціальні завдання:

- формування уявлень і початкових знань учнів про історію як галузь людських знань, як науку, що має свій предмет вивчення і свої методи дослідження;

- набуття учнями початкових предметних умінь у контексті відповідних компетентностей;

- розвиток у школярів інтересу до предмета та мотивації до його вивчення.

В основі формування змісту курсу лежить методологічне положення про роль і місце історії в житті суспільства, розуміння сенсу змін в житті окремої людини і всього людства на тлі історичного процесу в часі і просторі.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Сучасна цивілізаційна орієнтація на розвиток успішних націй та держав виокремлює глобальну проблему людського потенціалу, що ґрунтується на творчій самореалізації поколінь та їхньому культурно-інтелектуальному відтворенні. Трансформаційні процеси сучасного українського суспільства ставлять перед освітою завдання активізації процесу становлення особистості в дитячому віці. Досягнення цієї мети пов'язується, зокрема, з формуванням у дітей шкільного віку потреби у творчості.

Становлення творчого потенціалу майбутнього громадянина є однією із провідних ідей Базового компоненту шкільної освіти [83], Законів України «Про освіту» [82], Національної доктрини розвитку освіти, інструктивно-методичного листа Міністерства освіти і науки України «Про систему роботи з дітьми в закладах загальної середньої освіти» та інших законодавчих і програмних документів. Разом із тим, прогресивні досягнення у формуванні нормативно-правової бази діяльності шкільних начальних закладів не забезпечують повною мірою реалізації завдань творчого розвитку учнів.

Джерельна база пам'яток зрубно́ї культури, складається з випадкових знахідок, скарбів речей, поселень, могильників, святилищ, міднорудних копалень. Відзначена велика кількість та висока щільність пам'яток зрубно́ї спільності, що чисельно переважають комплекси інших археологічних культур та спільностей на півдні Східної Європи. Локалізацію агломерацій поселень пов'язано з долинами річок, жвавими торговими шляхами та родовищами мідної руди.

Основним джерелом для вивчення культури, побуту та господарства племен зрубно́ї культури Північного Приазов'я є матеріальні залишки, отримані у ході археологічних досліджень побутових та поховальних пам'яток.

Треба зауважити, що при дослідженні буд-якої первісної археологічної культури, джерельною базою виступають масив поховальних та побутових

комплексів (в нашому випадку, це переважно поховання з курганів) та сукупність предметів матеріальної культури, що походять з цих пам'яток.

Вибір поховальних пам'яток в якості базового джерела обумовлено наступними об'єктивними обставинами: 1) підкурганні комплекси є майже єдиним джерелом інформації, жодне з поселень та літовок не розкопано повною площею; 2) хронологічною диференційованістю поховальних пам'яток, культурний шар побутових пам'яток або знищено оранкою, або культурні нашарування відсутні; 3) можливість застосовувати різноманітні методики обробки масового матеріалу[33, с. 22].

У процесі дослідження використано комплекс теоретичних та емпіричних методів, які відповідають меті та завданням роботи.

Теоретичні методи дослідження: аналіз та узагальнення філософських, психологічних, педагогічних поглядів для уточнення сутності проблеми.

Археологічна експедиція університету пройшла етап свого становлення ще у радянський час, оскільки є прямою спадкоємицею Маріупольської археологічної експедиції (МАЕ), існування якої припало на другу половину 80-х – початок 90-х роки минулого століття. З МАЕ невід'ємно пов'язана з діяльністю маріупольського археолога Володимира Костянтиновича Кульбаки (1954– 2009).

Відзначимо, що протягом всього часу свого існування з 1984 по 1992 роки. експедиція досліджувала переважно такі специфічні пам'ятки археології як курганні могильники. Роботи велися переважно на теренах Північно-Східного Приазов'я та басейну Сіверського Дінця у межах сучасних Донецької та Луганської областей. Створення МАЕ припало на час, який багато археологів називає «золотою» або «новобудовною добою» курганної археології. Вибір об'єктів був обумовлений або потребами господарського використання земель, на яких були розташовані кургани, або аварійним станом, в якому вони вже знаходилися в наслідок експлуатації земель. Саме тому дослідження мали рятівний характер. Такий стан речей мав ряд позитивних та негативних сторін. Позитивним явищем можна

визнати те, що кошти та техніка на дослідження все ж таки виділялася. Це давало можливість врятувати від повного знищення сотні поховальних комплексів, залишених давнім населенням починаючи від доби енеоліту і закінчуючи пізнім середньовіччям.

Протягом окресленого періоду розвитку археології в стінах Маріупольського держуніверситету його експедиціями досліджено чимало стародавніх пам'яток і накопичено неабиякий фонд джерел, серед яких переважна більшість репрезентує добу бронзи, зокрема зрубну культуру пізньобронзового віку. Таку перевагу зумовлено об'єктивними обставинами, що полягають у значній поширеності зрубних поселень і могильників на теренах Східної Європи, а відтак характерній для багатьох регіонів кількісне домінування цих пам'яток над археологічними свідченнями інших епох. Насиченість пам'ятками зрубної культури теренів Лівобережної України взагалі, а Надазів'я зокрема, створюють сприятливі умови для їхніх археологічних дослідів з перспективою побудови узагальнених реконструкцій праісторичного минулого.

У 2018/2019 н. р. на базі КЗ « Маріупольська загальноосвітня школа І-ІІІ ст. №25 Маріупольської міської ради Донецької області» був створений історико-археологічний гурток «АРТЕФАКТ» під керівництвом вчителя історії Бородай М.Е. для проведення археологічних досліджень у співпраці з Археологічною експедицією МДУ під керівництвом к.і.н Забавіна В.О у літній період гуртківці змогли закріпити на практиці отримані практичні навички та теоретичні знання в рамках занять гуртка, результатом цього стала участь гуртківців у проведенні археологічної практики на базі Археологічної експедиції МДУ.

Археологічна практика покликана закріпити теоретичні знання гуртківців з курсу археології та інших історичних дисциплін, показати всю багатоманітність археологічних та історичних джерел, захопити молодь романтикою наукового пошуку, пробудити любов до обраної галузі знань і майбутньої професії.

Курс гуртка «АРТЕФАКТ» спрямовано на досягнення загальної мети шкільної історичної освіти, сформульованої у програмі з історії для загальноосвітньої школи: формування в учнів самоідентичності та почуття власної гідності на основі осмислення соціального і морального досвіду минулих поколінь, розуміння історії і культури України в контексті загального історичного процесу. Разом з тим, оскільки п'ятикласники уперше ознайомлюються з навчальним предметом «Історія», курс виконує і спеціальні завдання:

- формування уявлень і початкових знань учнів про історію як галузь людських знань, як науку, що має свій предмет вивчення і свої методи дослідження;

- набуття учнями початкових предметних умінь у контексті відповідних компетентностей;

- розвиток у школярів інтересу до предмета та мотивації до його вивчення.

В основі формування змісту курсу лежить методологічне положення про роль і місце історії в житті суспільства, розуміння сенсу змін в житті окремої людини і всього людства на тлі історичного процесу в часі і просторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. К.: Наук. думка, 1982. – 210 с.
2. Берестнев С.И. Восточнoукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.) Харьков: ПФ Амет, 2001. – 264 с.
3. Болтрик Ю.В., Гаврилюк Н.А., Фиалко Е.Е. Отчет о работе Приазовской археологической экспедиции в 1985 г. – НА ІА НАН України. – № 1985/215.
4. Болтрик Ю.В., Гаврилюк Н.А., Фиалко Е.Е., Буйских С.Б. Отчет о работе Приазовской новостроечной экспедиции в 1984 г. – НА ІА НАН України. – № 1984/17.
5. Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е., Ковалев Н.В., Воронцов Д.О. Отчет о работе Приазовской новостроечной экспедиции в 1983 г. – НА ІА НАН України. – № 1983/3.
6. Борисова З. Н. Питання теорії шкільного виховання в Україні на початку ХХ-го ст. *Проблеми вищої педагогічної освіти у світлі рішень II Всеукр. з'їзду працівників освіти : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова [та ін.]. К., 2002. Ч. 1. С. 107–111.*
7. Борщ Р. М. Радість творчості : програма художньо-естетичного розвитку дітей раннього та шкільного вік – Тернопіль : Мандрівець, 2013. 72 с..
8. Братченко С.Н., Кротова А.А., Швецов М.Л., Гершкович Я.П., Константинеску Л.Ф., Смирнов А.М., Самойленко В.Г., Шкарбан А.С. Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1977 г. (курганы у с. Кременевка и Волонтеровка у г. Жданова и у с. Н. Бараниковка Беловодского р-на Ворошиловградской обл.). – НА ІА НАН України. – № 1977/12.
9. Брушлинский А. В. Воображение и творчество *Научное творчество. М. : Наука, 1969. 120 с.*
10. Будник О. Б. Підготовка майбутніх учителів до педагогічної діяльності в соціокультурному середовищі гірської школи. *Гірська школа Українських Карпат. 2013. № 8–9. С. 37–40.*

11. Васильєва С. А. Типологія шкільних навчальних закладів у системі освіти України (друга половина ХХ ст. – почат. ХХІ ст.) : довідник. Одеса : ДЮЛ-ПРИНТ, 2014. 80 с.
12. Васянович Г. П. Методологічні контексти педагогічної науки на сучасному етапі її розвитку. *Педагогічна освіта і наука в умовах класичного університету : традиції, проблеми, перспективи : у 3 т.* – Т. 1. Підготовка педагогічних кадрів у вищій школі: виклики, проблеми, динаміка змін : зб. наук. пр. за ред. М. Б. Євтуха, Д. Д. Герцюка, К. Шмидта. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2013. С. 11–28.
13. Ващенко Л. М. Система управління інноваційними процесами в загальній середній освіті регіону : автореф. дис. ... д-ра пед. наук . К., 2006. 40 с.
14. Вербицька П. В. Урахування соціально-психологічних особливостей у процесі громадянського становлення особистості *Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки*, 2010. – Вип. 23. – Педагогічні науки. – С. 109–115.
15. Вербицький В. В. Формування у вихованців позашкільних навчальних закладів базових компетентностей : монографія – Харків : Друкарня Мадрид, 2015. 330 с.
16. Ветлугина Н. А. Методика музикального виховання в детском саду : учеб. для учащихся пед. училищ. М. : Просвещение, 1989. 240 с.
17. Вільчковський Е. С. Теорія і методика фізичного виховання дітей шкільного віку : навч. посіб. Суми : Університ. кн., 2008. 428 с.
18. Войчук В. О. Формування готовності керівників до програмно-цільового управління розвитком позашкільного навчального закладу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. К., 2006. 24 с.
19. Волощук І. С. Науково-педагогічні основи формування творчої особистості. К. : Пед. думка, 1998. 160 с.
20. Герасименко Н.П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников) / Н.П. Герасименко // Археологический альманах. – Донецк, 1997. – № 6. – С. 3-64.

21. Гершкович Я.П. О соотношении керамических комплексов сабатиновской и срубной культур / Я.П. Гершкович // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Тез. докл. – Харьков, 1995. – С. 24 -25.
22. Гончаренко А. М. Інноваційні технології у шкільній освіті: нагальна потреба та готовність педагога до їх впровадження. *Проблеми діагностики та проектування розвитку обдарованості учнів: матеріали IV Всеукр. науково-практичної конференції з міжнародною участю, 9–10 квітня 2015 року, м. Київ.* С. 122–125.
23. Горбов В.Н. О применении камня в домостроительстве срубной культуры Северо-Восточного Приазовья / В.Н. Горбов // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк, 1989. – С. 120-123.
24. Горбов В.Н., Усачук А.Н. Отчет о полевых исследованиях Новоазовской археологической экспедиции в 1988 г. – НА ІА НАН України. – 1988/201.
25. Городцов В.А. Бронзовый век на территории СССР / В.А. Городцов // БСЭ. – Изд. 1-е. – М., 1927. – Т. 7.
26. Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. / В.А. Городцов // Труды XIII Археологического съезда. – М., 1907. – Т. I. – С. 211-285.
27. Гребенюк О. С. Общая педагогика : курс лекций. Калининград. ун-т. – Калининград : [б.и.], 1996. 104 с.
28. Грицюк Л. К. Ігри та розваги у навчально-виховному процесі з учнями. Луцьк : РВВ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. 148 с.
29. Губенко А. В. Переструктурирование как важный механизм творчества и проблема гуманизации обучения. *Мир психологии.* 2013. № 3. С. 190–201.
30. Гулько Ю. А. Раннее развитие способностей детей (анализ методик) .*Обдарована дитина.* 2010. № 3. С. 46–57.
31. Давня Історія України : В 3 - х т. / Березанська С.С., Гладилін В.М., Гладких М. І., Котова Н.С., Круц В.О. – К. : Наук. думка, 1997. – Т.1. – 558 с.

32. Даниленко Л. І. Наукові засади і стан управління інноваційною діяльністю у загальноосвітніх навчальних закладах. *Педагогічні шляхи реалізації загальноєвропейських цінностей у системі освіти України: проблеми сучасності: культура, мистецтво, педагогіка* : зб. наук. пр. Харків : Стиль-издат, 2005. С. 68–74.
33. Декларація прав дитини [Електронний ресурс] : Прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 р. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_384. – Назва з екрана.
34. Державна національна програма «Освіта» Україна ХХІ століття. К. : Райдуга, 1994. 61 с.
35. Дитина : освітня програма для дітей від десяти до шістнадцяти років. К. : Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. 304 с.
36. Дичківська І. М. Основи педагогічної інноватики . Рівне : РДГУ, 2001. 232 с.
37. Дубасенюк О. А. Теоретичні і методичні основи виховної діяльності педагога : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 . К., 1996. 444 с.
38. Евтушенко С. В. Педагогическая система воспитания творческой направленности личности школьников в условиях коллективной деятельности . М., 2001. 301 с.
39. Енциклопедія освіти Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. К. : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
40. Євтух М. Б. Соціальна педагогіка : підручник . К. : МАУП, 2003. 232 с.
41. Єльнікова Г. В. Використання кваліметричних моделей діяльності учасників освітнього процесу на рівні загальноосвітнього навчального закладу. *Єдине інформаційне середовище навчального закладу в контексті стратегічного управління освітою в Україні : матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. К. : УМО АПН України, 2008. С. 56–60.
42. Забавин В.О. К проблеме культурогенеза срубной культуры Северного Приазовья // В.О. Забавин // ДАЗ. – № 18/19. – Вінниця: Вид-во Донецького ун-ту, 2015.

43. Забавин В.О. Топографические и ландшафтные особенности размещения курганов срубной культуры Северного Приазовья / В.О. Забавин // ДАЗ. – № 16. – Донецьк: Вид-во Донецького ун-ту, 2012. – С. 100-107.
44. Забавин В.О. Керамическая посуда в погребальном обряде племен срубной культуры Северного Приазовья / В.О. Забавин // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – Вип. 11. – Маріуполь, 2014. – С. 20-34
- 44а. Забавин В.О. Погребения срубной культуры Северного Приазовья с металлическими ножами / В.О. Забавин // Історичні і політологічні дослідження. – Вінниця: Вид-во ДонНУ, 2014. – № 3-4 (57-58). – С. 9-22.
45. Забавин В.О. Історія досліджень поховальних пам'яток зрувної культури Надазов'я / В.О. Забавин // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – Вип. 4/5 (спецвипуск). – Маріуполь: Вид-во МДУ, 2012. – С. 73-87.
- 45а. Небрат С.Г. Археологічна експедиція МДУ: історія та сучасність. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – Вип. 4/5 . – Маріуполь: Вид-во МДУ, 2012. – С. 73-87.
46. Зверева І. Д. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 . Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 1998. 443 с.
47. Золотарева А. В. Актуальные направления развития внешкольного (дополнительного) образования детей в странах Восточной Европы : обзор по Беларуси, Казахстану, России, Украине. Прага Ярославль : ЕАІСУ-ЯГПУ, 2010. 138 с.
48. Золотарева А. В. Дополнительное образование детей как фактор развития региональной системы образования : монография. Ярославль : Изд-во ЯГПУ, 2009. 300 с.
49. Золотарева А. В. Интегративно-вариативный поход к управлению учреждением дополнительного образования детей : монография. Ярославль : Изд-во ЯГПУ им. К. Д. Ушинского, 2006. 290 с.

50. Зязюн І. А. Естетичні регулятиви педагогічної майстерності. *Естетичне виховання дітей та молоді: теорія, практика, перспективи розвитку* : зб. наук. пр. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. С. 14–22.
51. Зязюн І. А. Педагогіка добра : ідеали і реалії : наук.-метод. посіб. . К. : МАУП, 2000. 312 с.
52. Исаев И. Ф. Школа как педагогическая система: основы управления . Минск : Изд-во БГУ, 1997. – 144 с.
53. Карамушка Л. М. Психологія діяльності організацій в умовах соціально-економічних змін (на матеріалі освітніх організацій) : монографія. К. : Пед. думка, 2008. 192 с.
54. Карпенко З. С. Аксіологічна психологія особистості : монографія. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. 512 с.
55. Ковалева И.Ф. Север степного Поднепровья в среднем бронзовом веке (по данным погребального обряда) / И.Ф. Ковалева. – Днепропетровск.: ДГУ, 1981. – 79 с.
56. Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в позднем бронзовом веке / О.А. Кривцова-Гракова // МИА. – 1955. – Вып. 46. – 167 с.
57. Лебеденко А. А. Философия сердца Григория Сковороды: концепция цельности человека и мира . Вып. 2, 2009. С. 1–14.
58. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения. М. : Педагогика, 1981. 186 с.
59. Лесков А.М. Раскопки курганов на юге Херсонщины и некоторые вопросы истории племен бронзового века Северного Причерноморья / А.М. Лесков // Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 7-19.
60. Литвиненко Р.А. Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья / Р.А. Литвиненко // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 4-23.

61. Литвиненко Р.А. Погребальные сооружения срубной культуры Подонцовья и Северо-Восточного Приазовья / Р.А. Литвиненко // ДАС. – № 1. – Донецк, 1992. – С. 29-46.
62. Литвиненко Р.А. Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников): дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Ин-т археол. НАНУ. – К., 1994. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 750. – 345 с.
63. Луговий В. І. Тенденції розвитку педагогічної освіти в Україні (теоретико-методологічний аспект) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. К., 1995. 429 с.
64. Лунячек В. Е. Алгоритми управління школою. Харків : Основа, 2005. 173 с.
65. Любарт Т. Психология креативности. М. : Когитто-Центр, 2009. 215 с.
66. Любарт Т. Развитие креативности . *Обдарована дитина*. 2011. № 6. С. 2–6.
- 66а. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века. / [Р.П. Божко, Т.Ю. Були, Н.Н. Гашенко и др.] – Мариуполь: Рената, 2006. – 356 с.
67. Мешкова Н. В. Современные зарубежные исследования креативности: социально-психологический аспект *Социальная психология и общество*. 2015. Т. 6. № 2. С. 8–21.
68. Митрохина О. І. Методичні рекомендації на допомогу заступникам директорів з виховної роботи, керівникам гуртків художньо-естетичного напрямку [Електронний ресурс] . Херсон, 2012. – 25 с. Режим доступу : <http://lecture.in.ua/metodichni-rekomendaciyi-na-dopomogu-zastupnikam-direktoriv-z.html> – Назва з екрана.
69. Моляко В. О. Проблеми функціонування творчого сприймання в умовах надлишку інформації різної модальності та значимості *Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр.* Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. К. : Фенікс, 2013. Т. XII. Психологія творчості. Вип. 16. С. 7–19.

70. Національна доктрина розвитку освіти [Електронний ресурс] : редакція зі змінами, схваленими Указом Президента України 347/ 2002 від 17 квітня 2002 р. Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>. – Назва з екрана.
71. Новикова Л. И. Школа и среда. М. : Знание, 1985. 80 с.
72. Огнев'юк В. О. Освіта у системі сталого людського розвитку : монографія. К. : Знання України, 2003. 450 с.
73. Отрощенко В.В. Історія племен зрубної спільності: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07. 00. 04. « Археологія » / ІА НАНУ. – К., 2002. – 33 с.
74. Отрощенко В.В. Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.04 “Археология” Ин-т археол. АН УССР. – К., 1981а. – 23 с.
75. Петрочко Ж. В. Соціально-виховне середовище – К. : Юрінком Інтер, 2008. С. 855–856.
76. Пирогов Н. И. Избр. пед. Сочинения. М. : Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1952 . 702 с.
77. Подкурганная Г. А. Художественно-педагогическая подготовка специалиста школьного воспитания в педагогическом университете (системный подход). СПб. : СПбГУ, 1998. 277 с.
78. Половіна О. А. Психологічні особливості формування у старших школярів естетичного ставлення до природи. Бердян. держ. пед. ун-т. Бердянськ, 2005. № 1. С. 45–51.
79. Половіна О. А. Формування естетичного ставлення до природи засобами образотворчого мистецтва у учнів закладів середньої освіти (на матеріалі ознайомлення з пейзажним живописом) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 Ін-т проблем виховання АПН України. К., 2007. 21 с.

80. Пометун О. І. Уроки для сталого розвитку : навч. посіб. для вчителя з навч. курсу за вибором для уч. 8-го класу загальноосвітніх шкіл. Дніпропетровськ : ЛПА, 2013. 100 с.
81. Про затвердження переліку типів позашкільних навчальних закладів і Положення про позашкільний навчальний заклад [Електронний ресурс] : Постанова КМ України від 6 травня 2001 р № 433. Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/433-2001-п>. – Назва з екрана.
82. Про освіту [Електронний ресурс] : Закон України : вводиться в дію Постановою ВР № 1060-ХІІ. Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua-laws/show/1060-12>. Назва з екрана.
83. Про позашкільну освіту [Електронний ресурс] : Закон України : вводиться в дію Постановою ВР № 1841-ІІІ від 22.06.2000. Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua-laws/show/1841-14>. Назва з екрана.
84. Про проведення у 2013 році в Україні Року дитячої творчості [Електронний ресурс] : вводиться в дію Указом Президента України № 756/2012 від 28 грудня 2012 р. Режим доступу : <http://www.prezedent.gov.ua/docoments/15279.html>. Назва з екрана.
85. Пустовіт Г. П. Деякі аспекти методології позашкільної освіти. 2000. № 2. С. 11–13.
86. Пустовіт Г. П. Позашкільна освіта і виховання : підручник. К. : Пед. думка, 2012. 272 с.
87. Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1–9 класів у позашкільних навчальних закладах : монографія Суми : Університетська кн., 2008. 271 с.
88. Ромашко В.А. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры) / В.А. Ромашко. – К.: КНТ, 2013. – 592 с.
89. Самар В.А. Верхняя хронологическая граница КМК и покровская культура Северного Приазовья / В.А. Самар // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-

исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С.75-83.

90. Семенов О. С. Дидактичні засади змісту діяльності позашкільних об'єднань з формування творчо спрямованої особистості учня. *Пед. науки*. Херсон. 2016. № 73. С. 38–42.

91. Семенов О. С. До питання спрямованості особистості. *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Сер. : Педагогічні науки*. 2015. № 1. С. 109–115.

92. Семенов О. С. Концептуальні засади дослідження формування творчо спрямованої особистості старшого учня у позашкільному навчальному закладі. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр.* Ін-т проблем виховання НАПН України. Вип. 20. Кн. 2. К., 2016. С. 173–187.

93. Семенов О. С. Критеріально-діагностичний комплекс дослідження творчо спрямованої особистості учня. *Гуманітарний вісн. ДНУЗ «Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди»*. – Додаток 3 до Вип. 36, Т.ІІ(18) : Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». К. : Гнозис, 2016. С. 133–143.

94. Семенов О. С. Освітнє середовище сучасного позашкільного навчального закладу: теоретико-методологічний аспект. *Гірська школа українських Карпат*. 2016. № 14. С. 68–73.

95. Семенов О. С. Підготовка фахівців середньої освіти до професійної діяльності у позашкільному освітньому середовищі. *Наук. вісн. Чернівець. нац. ун-ту*. Вип. 746. 2015. С. 179–186.

96. Семенов О. С. Порівняльний аналіз зарубіжного та вітчизняного досвіду формування творчо спрямованої особистості дитини у закладах неформальної освіти. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2016. № 1 (27). С. 19–25.

97. Семенов О. С. Проблема формування творчо спрямованої особистості учня у психолого-педагогічній теорії. *Психолого-педагогічні*

проблеми сільської школи : зб. наук. пр. Уман. держ. ун-ту ім. П. Тичини. 2016. Вип. 54. С. 83–92.

98. Семенов О. С. Психолого-педагогічні чинники та закономірності формування творчо спрямованої особистості учня позашкільному навчальному закладі. *Інноватика у вихованні : зб. наук. пр.* Вип. 3. Рівне : РДГУ, 2016. С. 129–138.

99. Семенов О. С. Психофізіологічні основи формування творчої особистості учня. *Гуманітарний вісник держ. вищого навч. закл. «Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди» : зб. наук. пр. Серія: Педагогіка, психологія, філософія.* Вип. 35. С. 109–118.

100. Семенов О. С. Розвиток творчої особистості фахівця шкільної освіти у процесі професійної підготовки. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ : зб. наук. пр. № 2 (14).* Рівне : РВЦ МЕРУ ім. Акад. С. Дем'янчука, 2015. С. 286–291.

101. Семенов О. С. Структурно-функціональна модель змісту діяльності позашкільного навчального закладу з раннього формування творчо спрямованої особистості вихованця. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* 2016. № 1 (55). С. 313–322.

102. Семенов О. С. Творча дитина: зрозуміти і підтримати. *Шкільне виховання.* 2016. № 4. С. 2–5.

103. Чередниченко М.М. Хронологія зрубної культури Північного Причорномор'я / М.М. Чередниченко // *Археологія.* – 1977. – № 22. – С. 3-21.

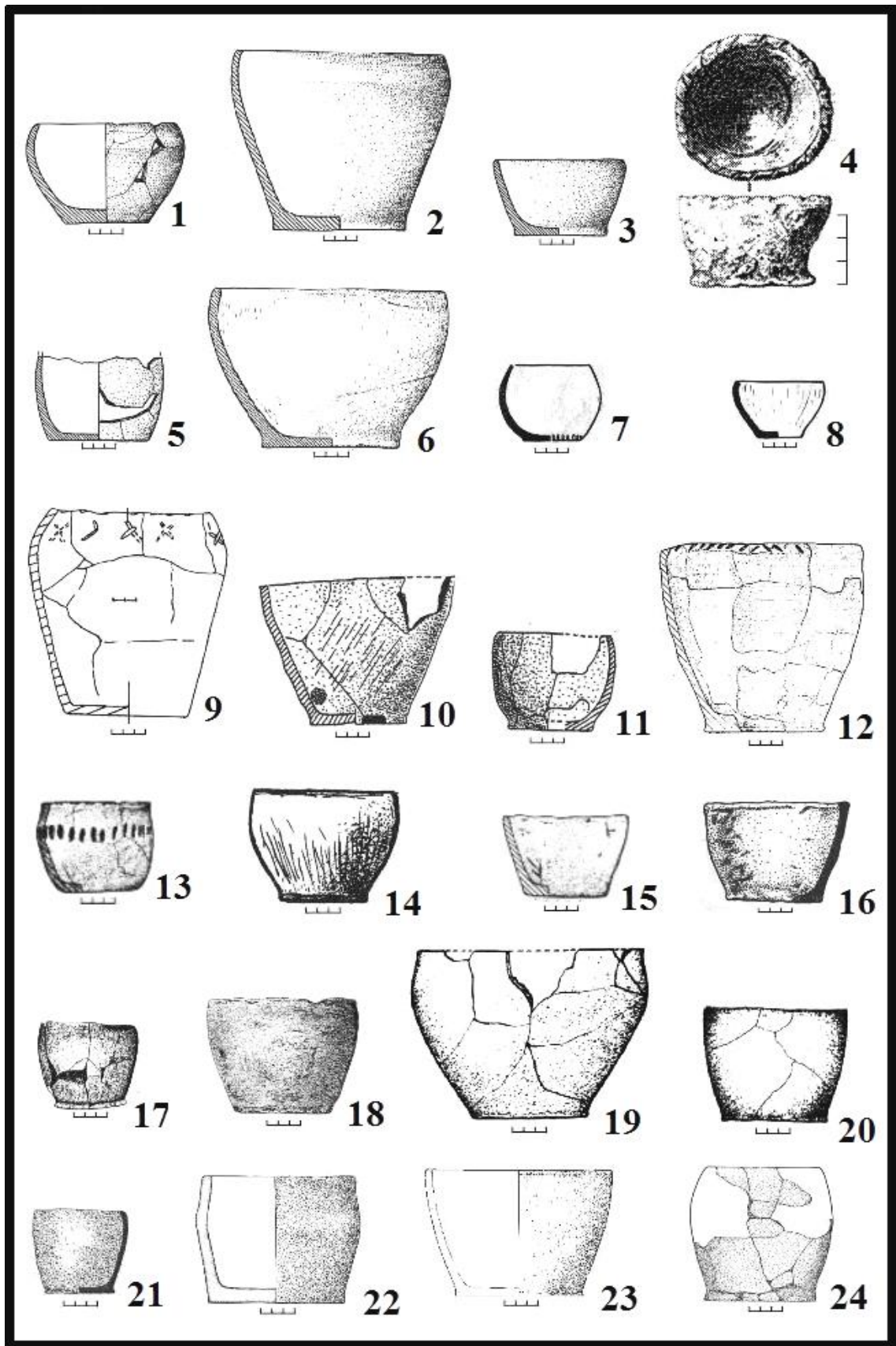
104. Чередниченко Н.Н. Срубная культура / С.С. Березанская, В.В. Отрощенко, Н.Н. Чередниченко, И.Н. Шарафутдинова // *Культуры эпохи бронзы на территории Украины.* – К.: Наук. думка, 1986. – 164 с.

105. Шарагіна Л. І. Технологія розвитку креативності. К. : Шкільний світ, 2010. 160 с.

106. Шарафутдинова И.И. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы / И.И. Шарафутдинова. – К.: Наук. думка, 1982. – 158 с.

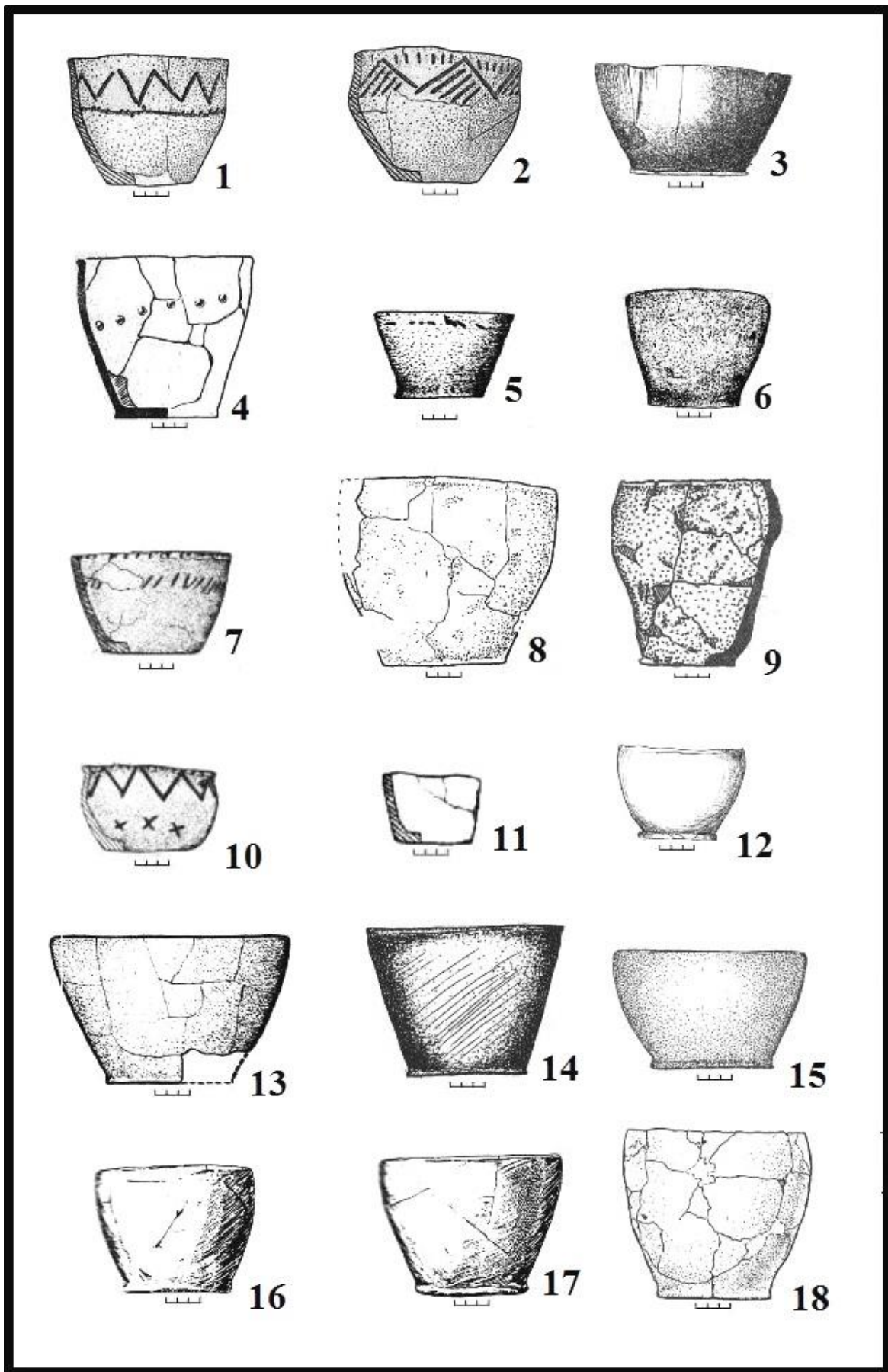
107. Шарафутдинова Э.С. Периодизация срубной культуры Нижнего Подонья / Э.С. Шарафутдинова // Срубная культурно-историческая общность. – Куйбышев, 1985. – С. 4-23 .

ДОДАТКИ

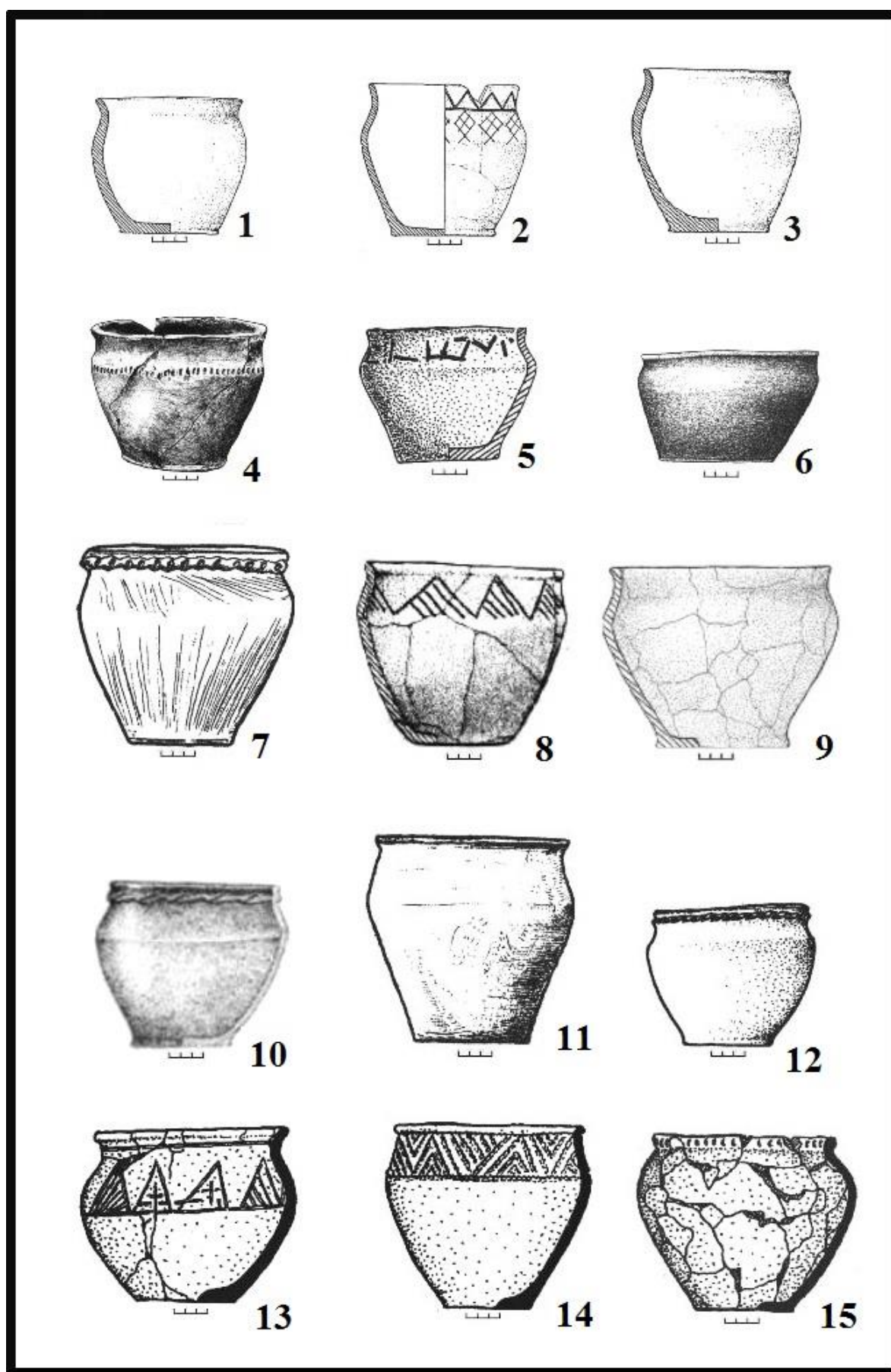

Додаток 1. Кераміка з поховань зрубної культури Північного Приазов'я.
Банки (за Забавіним В.О)

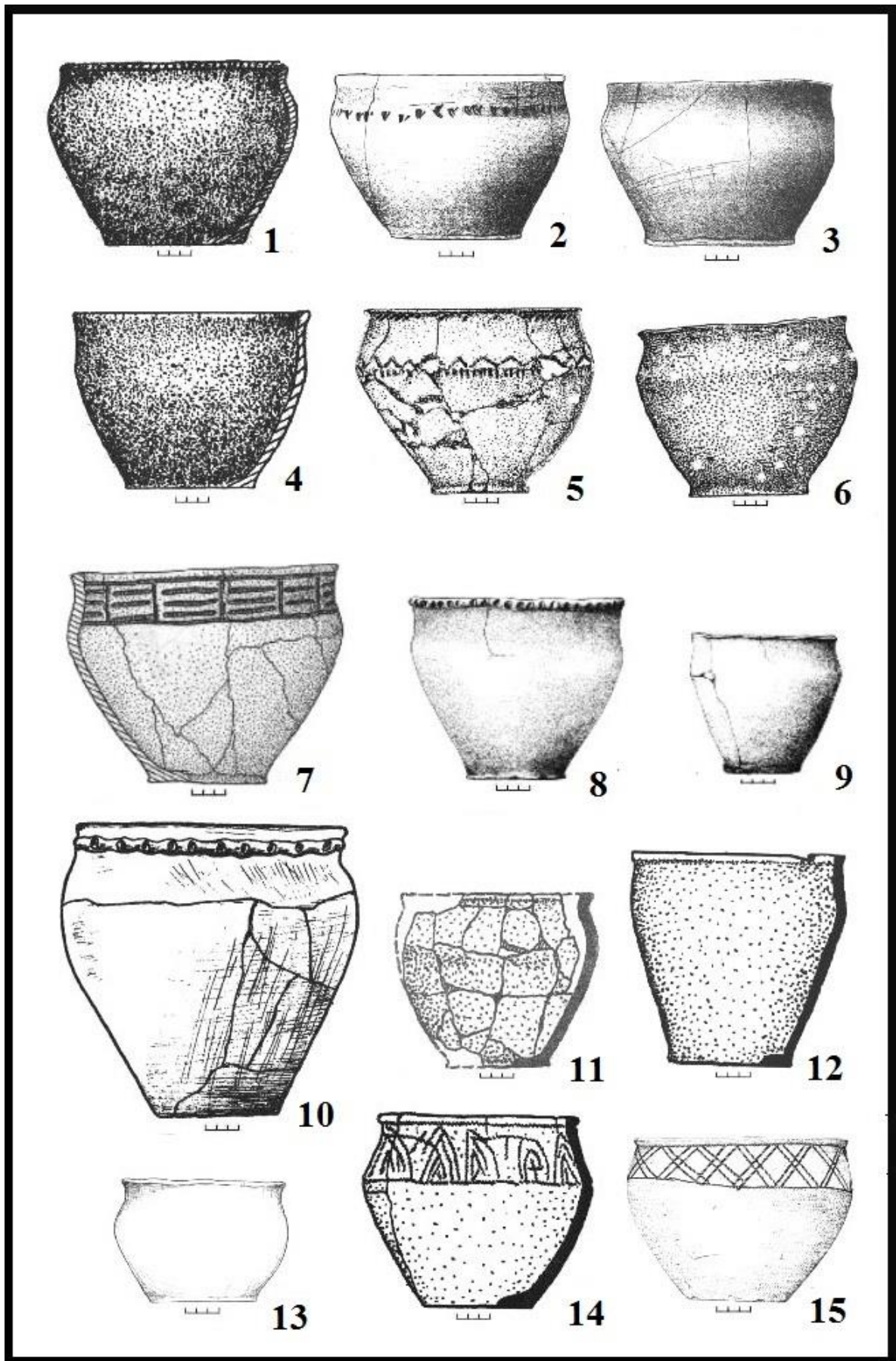

Додаток 2. Кераміка з поховань зрубної культури Північного Приазов'я.
Банки (за Забавіним В.О)

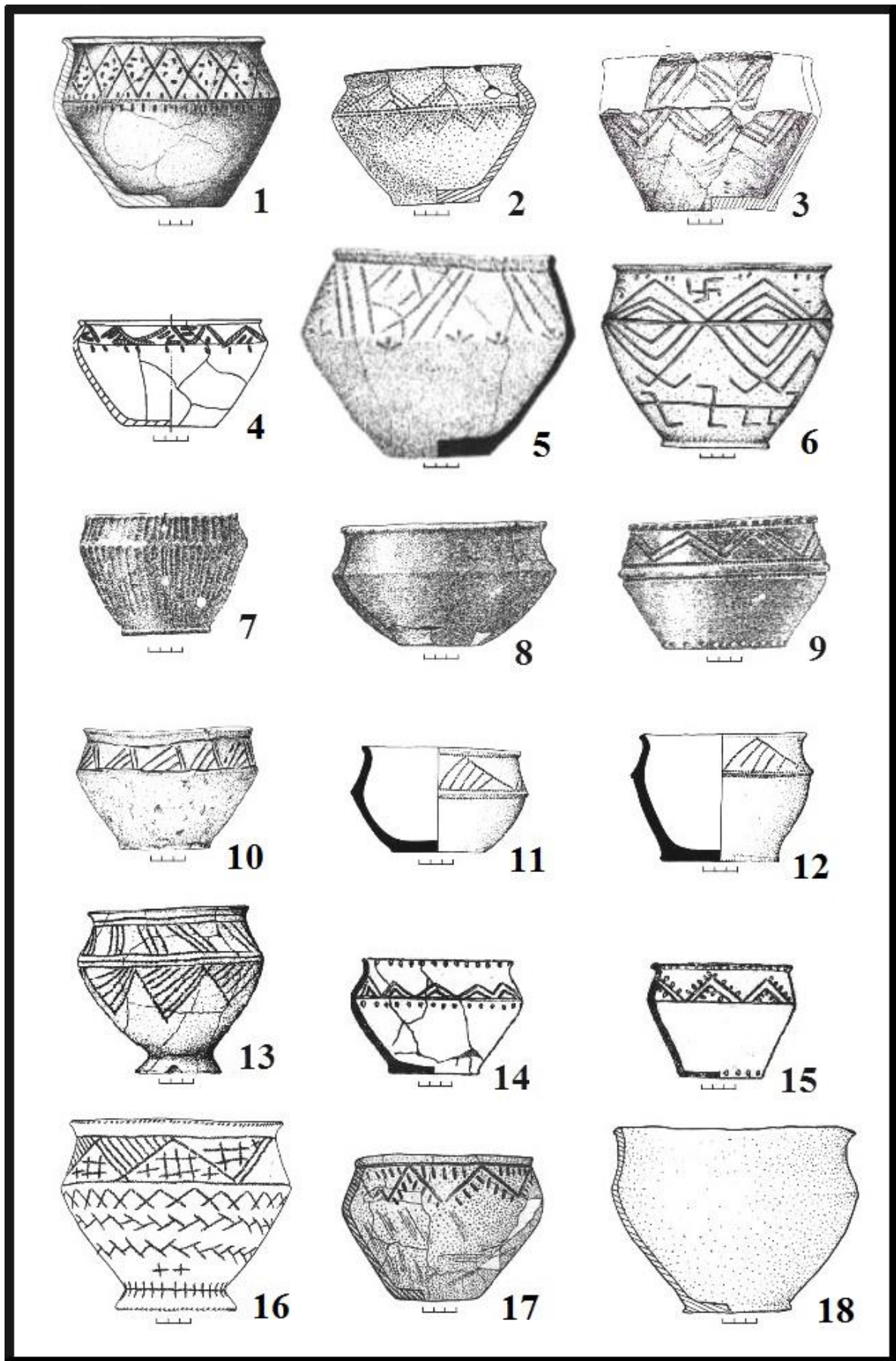

Додаток 3. Кераміка з поховань зрубної культури Північного Приазов'я.
Горщики (за Забавіним В.О.)

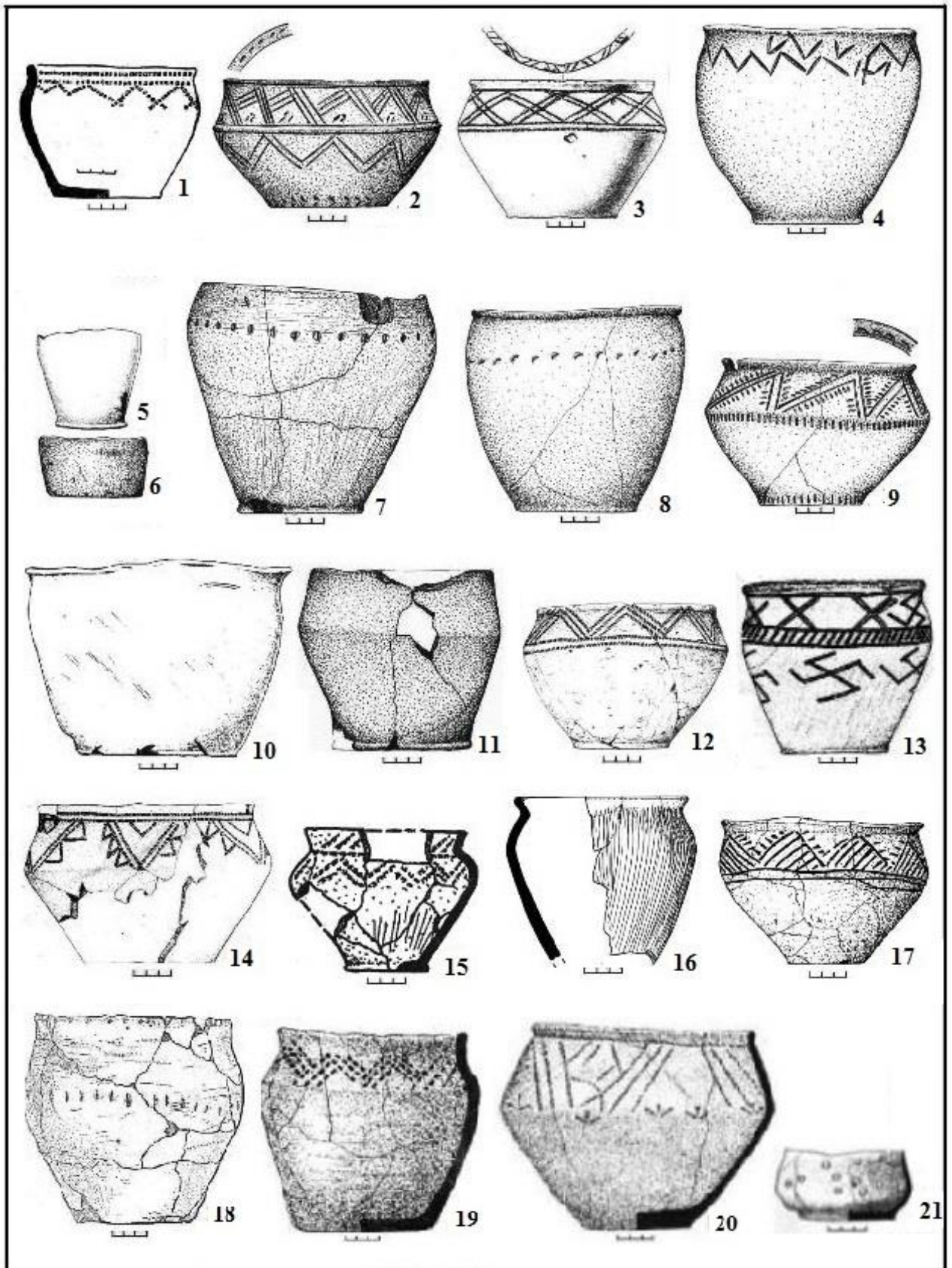

Додаток 4. Кераміка з поховань зрубної культури Північного Приазов'я.
Горщики (за Забавіним В.О.)

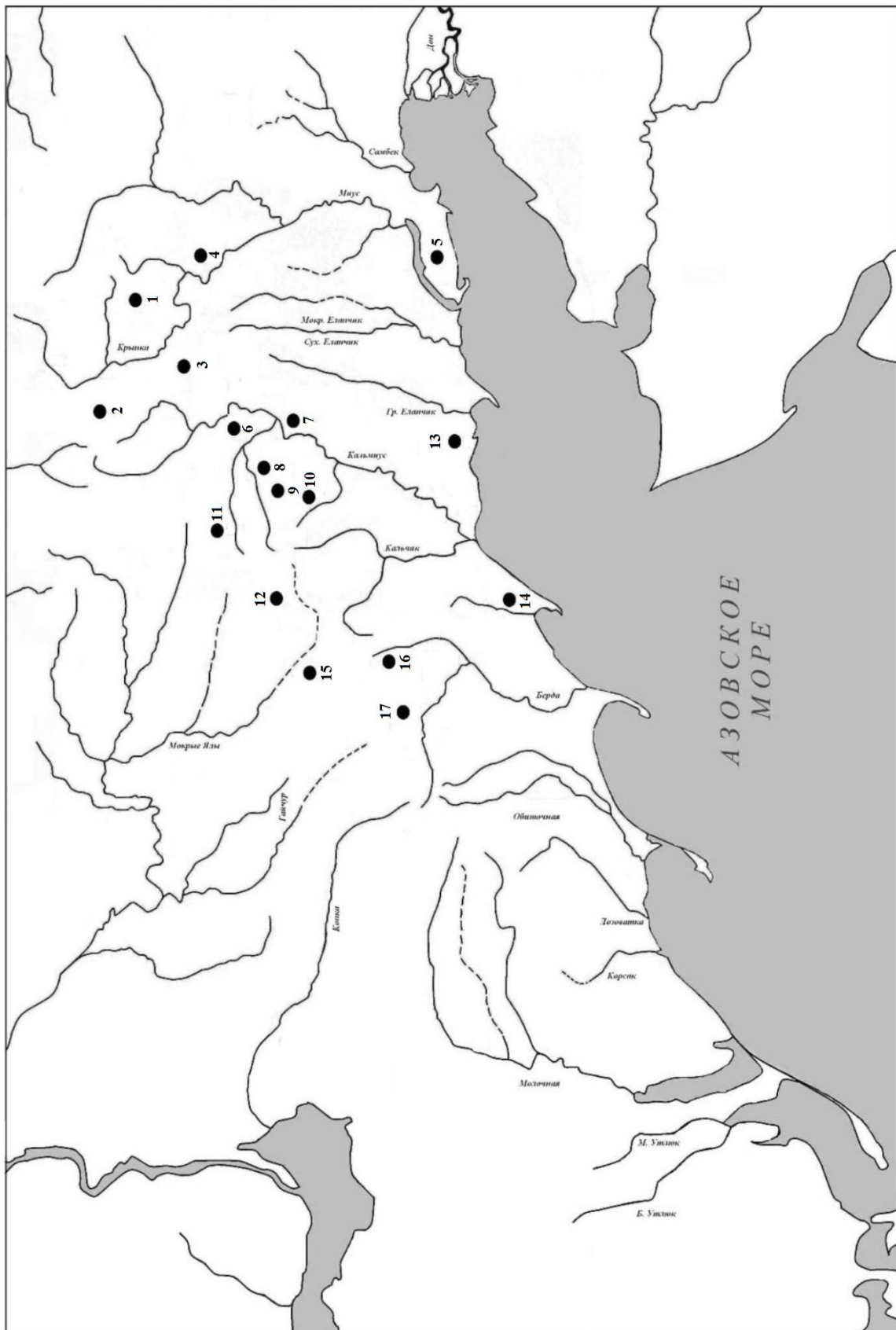

Додаток 5. Кераміка з поховань зрубної культури Північного Приазов'я.
Гострореберний посуд (за Забавіним В.О.)

Додаток 6. Кераміка з поховань Покровського типу (за Забавіним В.О.)

Додаток 7. Могильники зрубної культури Північного Приазов'я з покровськими рисами(за Забавіним В.О.)